

Bogdan Gregor *

OCENA EGZO- I ENDOGENICZNYCH WARUNKÓW
DZIAŁANIA SFERY PRODUKCYJNEJ OBSŁUGI ROLNICTWA1. Uzasadnienie podjęcia tematu, cel oraz źródła analizy

Obserwacja zmian zachodzących w rolnictwie krajów wysokorozwiniętych gospodarczo wskazuje jednoznacznie na nasilenie się powiązań gospodarstw rolnych z otoczeniem i w ogóle rolnictwa z innymi gałęziami gospodarki narodowej¹ (głównie przez kanały popytowo-podażowe). Wytwórczość produktów rolnych przestaje być wyłącznie domeną rolnictwa. Coraz większy udział w finalnym produkcie tego działu gospodarki narodowej mają różne gałęzie przemysłu pracujące na potrzeby rolnictwa oraz szeroko pojęta sfera usług. Rola tej ostatniej nie ogranicza się tylko do organizacji zaopatrzenia rolnictwa w środki do produkcji i zbytu produktów rolnych. Włącza się ona skutecznie w obsługę procesu produkcyjnego, przejmując na siebie szereg funkcji tradycyjnie dotychczas wykonywanych przez gospodarstwa rolne. Sprzyja to wprowadzaniu nowych technik wytwarzania w rolnictwie, zwiększaniu wydajności pracy, zmniejszaniu pracochłonności oraz uciążliwości produkcji, lepszemu wykorzystaniu majątku produkcyjnego, wzrostowi efektywności produkcji itd.

Przemiany społeczno-ekonomiczne w rolnictwie polskim prowadzą do wzrostu zapotrzebowania ze strony gospodarstw rolnych na usługi produkcyjne. Za podstawowe przesłanki zwiększenia popytu na

* Dr, adiunkt w Katedrze Obrotu Towarowego UŁ.

¹ Por. m.in. H.U. Thimm, M. Besch, Die Nahrungswirtschaft. Zunehmende Verflechtung der Landwirtschaft mit vor- und nachgelagerten Wirtschaftsbereichen. Verlag Paul Parey, Hamburg-Berlin 1971; E.P. Roy, Exploring Agribusiness. The Interstate Printers & Publishers, Inc., Danville, Illinois 1967; S.T. Angermann, Landwirtschaft im Wirtschaftswachstum, Hannover 1975.

ten rodzaj usług uważa się powszechnie: zmniejszanie się zasobów czynnika pracy w rolnictwie (migracja ludności wiejskiej do miast, łączenie pracy w rolnictwie i poza rolnictwem, postępujący proces feminizacji i starzenia się ludności rolniczej), wzrost intensywności i towarowości rolnictwa, kultury rolnej oraz dochodów ludności rolniczej. Nie wolno zapominać o rozległej skali motywacji społecznej rozwoju usług dla rolnictwa (m.in. obniżenie społecznych kosztów produkcji rolniczej, zwiększenie stopnia społecznej atrakcyjności pracy w rolnictwie). W tym stanie rzeczy zrozumiały niepokój budzić musi stwierdzenie o niedostatecznym rozwoju sfery obsługi produkcyjnej rolnictwa. W konsekwencji wpływ tej obsługi na ogólny rozwój wsi i rolnictwa jest mniejszy niż można by tego oczekiwać. Słabość omawianej dziedziny tłumaczy się najczęściej jej niedoinwestowaniem. Pomija się natomiast inne, nie mniej ważne, okoliczności. Chodzi mianowicie o nie zawsze właściwą w przestrzeni alokację mocy wytwórczych jednostek obsługi, niedostosowanie organizacji i form obsługi do zróżnicowanych warunków naszego rolnictwa oraz niedowład instrumentów ekonomicznych w sterowaniu działalnością usługową na rzecz rolnictwa. Istnieje uzasadniona obawa, że owe niedostosowania ulegać mogą pogłębianiu. Wynika to z procesu różnicowania się przedmiotu obsługi². Przestrzeń wiejska przekształca się w przestrzeń wielofunkcyjną, a rolnictwo, będące elementem ekonomiki regionu, staje się coraz bardziej podatne na odmienny terytorialnie wpływ innych dziedzin życia społeczno-gospodarczego. Przestrzenna dyferencjacja zapotrzebowania rolnictwa na obsługę narzuca określone konsekwencje dla jej organizacji. Wiążą się one przede wszystkim z potrzebą indywidualizacji rozwiązań w sferze produkcyjnej obsługi rolnictwa, pozwalającą na jej dostosowanie do konkretnych warunków miejsca i czasu. To dostosowanie z kolei wymaga znajomości coraz większej liczby zmiennych otoczenia, determinujących warunki działania instytucji obsługujących rolnictwo.

Istnieje więc pełne uzasadnienie dla badań nad przestrzennym zróżnicowaniem endo- i egzogenicznych czynników określających warunki funkcjonowania sfery obsługi rolnictwa. Wyniki takich stu-

² Por. W. S z y m a ł s k i, Uwarunkowania przestrzenne gospodarki żywnościowej w Polsce, „Wies i Rolnictwo” 1980, nr 4, s. 33-34.

diów stanowić mogą przesłanki do podejmowania decyzji mających na celu zwiększenie stopnia adaptacyjności jednostek obsługujących produkcyjne potrzeby gospodarstw rolnych do zmian zachodzących w rolnictwie.

Celem podjętych badań była ocena stanu obsługi produkcyjnej rolnictwa, głównie z punktu widzenia jej dostosowania do zróżnicowanej przestrzennie struktury społeczno-gospodarczej wsi.

Starano się odpowiedzieć na pytania:

- jakie jest miejsce sfery produkcyjnej obsługi rolnictwa w kompleksie gospodarki żywnościowej,

- jakie są kierunki zmian w poziomie i strukturze nakładów materialnych w rolnictwie oraz jaką rolę odgrywa sfera obsługi produkcyjnej w stymulowaniu postępu technicznego w produkcji rolniczej,

- jakie są endogeniczne warunki działania sfery obsługi w kontekście jej dostosowania do zróżnicowanego przestrzennie zapotrzebowania gospodarstw na usługi,

- jakie czynniki determinują zakres powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem usług produkcyjnych dla rolnictwa oraz jakie są możliwości ich wykorzystania jako kryteria segmentacji omawianego rynku.

Zakres czasowy oraz przestrzenny badań był niejednorodny. W sumie przeważa jednak analiza statyczna w układzie województw.

Całość rozważań oparto na obszernym materiale faktograficznym, pochodzącym zarówno ze źródeł pierwotnych, jak i wtórnych. Złożyły się na to: 1) wyniki własnych badań empirycznych, szczególnie badań ankietowych przeprowadzonych wśród ponad 1 tys. gospodarstw rolnych, 2) niepublikowane dane dotyczące m.in. wyposażenia sfery obsługi rolnictwa w czynniki wytwórcze oraz rozmiarów i struktury sprzedaży dóbr i usług w ujęciu przestrzennym, 3) publikowana statystyka GUS oraz jednostek obsługi rolnictwa.

Szczególnie cenne okazały się rezultaty badań ankietowych przeprowadzonych latem 1976 r. Przebiegały one w 2 etapach. Pierwszy sprowadzał się do zebrania danych w wytypowanych 5 Spółdzielniach Kółek Rolniczych: Galewice - woj. kaliskie, Prószków i Dobrzeń Wielki - woj. opolskie, Wolbórz - woj. piotrkowskie, Buczek - woj. sieradzkie, charakteryzujących wielkość usług zakupionych w ciągu 1975 r. przez poszczególne gospodarstwa rolne wybranych

10 wsi: Czarnowasy, Złotniki, Galewice, Niciska, Gąszcze, Buczek, Kowalew, Polichno, Proszenie, Żarnowica³.

W drugim etapie prowadzono ankietyzację gospodarstw rolnych w wybranych wsiach. Idąc do konkretnego gospodarstwa, ankieter miał zanotowaną wartość usług zakupionych w ciągu roku przez to gospodarstwo w SKR. Przyjęto założenie ankietowania wszystkich gospodarstw, niezależnie od tego czy korzystały one z usług SKR, czy też nie. Ankietyzacją objęto w sumie 1114 gospodarstw, co stanowiło 78,4% wszystkich gospodarstw wybranych wsi. Przeciętna wielkość gospodarstwa w badanej próbie wynosiła 4,7 ha (wobec 4,6 ha dla wszystkich gospodarstw wsi).

Studia ankietowe umożliwiły uchwycenie czynników determinujących zakres korzystania gospodarstw z usług produkcyjnych (nie odzwierciedla to oczywiście zgłaszanego na rynku popytu, a jedynie jego część - popyt zrealizowany) oraz opinii ludności rolniczej o produkcyjnej obsłudze rolnictwa.

Wartość uogólniająca wyników badań ankietowych jest - pomimo relatywnie dużej próby - nieco ograniczona. Odnosi się to szczególnie do analizy struktury nabywanych usług. O ile bowiem SKR zajmowały monopolistyczną pozycję w usługach rolniczych i transportowych świadczonych indywidualnym gospodarstwom rolnym, to w usługach przemysłowych i remontowo-budowlanych ich udział był niewielki.

Istotną trudność sprawia wielość czynników, które różnicują zakres powiązań gospodarstw z rynkiem usług. Część z nich ma charakter niewymierny. Między poszczególnymi cechami zachodzą ponadto związki korelacyjne (np. wielkość gospodarstwa a zasoby siły roboczej czy też wartość sprzętu rolniczego).

2. Założenia badawcze oraz ich implikacje metodyczne

Produkcyjna obsługa rolnictwa nie cieszyła się dotychczas większą popularnością jako przedmiot badań naukowych. Wiązało się

³ Dobór gmin (SKR) oraz, w ich ramach, wsi do badań miał charakter celowy. Starano się uwzględnić gminy relatywnie dobrze zainwestowane w majątek trwały kółek rolniczych, na terenie których co najmniej od 2 lat działały SKR i dzięki temu posiadały już ugruntowaną pozycję wśród usługodawców. Zdaniem pracowników SKR udział spółdzielni w świadczeniu usług produkcyjnych dla gospodarstw indywidualnych przekraczał na tych terenach 60%. Typując wsie do badań, starano się dobrać obszary o zróżnicowanych profilach społeczno-gospodarczych.

to zapewne ze złożonością tejże problematyki, istniejącymi uwarunkowaniami rynkowymi (brak równowagi rynku) oraz barierą informacji.

Zdecydowana większość prac z zakresu tej problematyki koncentrowała się na wybranych zagadnieniach obsługi produkcyjnej rolnictwa, mając tym samym charakter jedynie przyczynkowski⁴. Przeprowadzone przez nas studia, wraz z wcześniej prowadzonymi badaniami szczegółowymi na terenie woj. opolskiego⁵, dają w miarę kompleksowy obraz tej sfery obsługi.

Programując badania, przyjęto kilka podstawowych założeń, które pociągnęły za sobą określone implikacje metodyczne. Punktem wyjścia w badaniach było założenie, że rynek usług produkcyjnych dla rolnictwa ma własności charakterystyczne dla rynku lokalnego, a działalność związana z obsługą rolnictwa należy do zakresu gospodarki regionalnej i podlega w dużej części zdecentralizowanemu systemowi planowania i zarządzania. W konsekwencji tego stwierdzenia istotnego znaczenia nabierają badania nad obsługą rolnictwa w skali podstawowych jednostek administracyjnych tj. gmin, województw. O efektach działania tej sfery decyduje nie tylko ogólny jej potencjał wytwórczy, ale również właściwa jego alokacja w przestrzeni. W tym stanie rzeczy wskazano na terytorialne zróżnicowanie egzo- i endogenicznych warunków funkcjonowania sfery usług. Starano się przedstawić dysproporcje w rozmieszczeniu potencjału usługowego w stosunku do zapotrzebowania rolnictwa na usługi. Zróżnicowanie warunków rolnictwa, a tym samym wielkości i struktury potrzeb produkcyjnych gospodarstw rolnych uzasadnia dużą elastyczność w organizowaniu zaopatrzenia wsi w środki do produkcji i usługi.

Istotne konsekwencje metodyczne miało przyjęcie założenia, że produkcyjna obsługa rolnictwa stanowi ogniwo w kompleksie gospodarki żywnościowej. Działalność sfery obsługi musi więc być podporządkowana realizacji ogólnego celu kompleksu żywnościowego i

⁴ Przykładami pozytywnych wyjątków, ujmujących kompleksowo problematykę produkcyjnej obsługi rolnictwa mogą być prace: F. Tomczaka, Obsługa produkcyjna rolnictwa, Warszawa 1981 oraz B. Wojciechowskiej, Usługi produkcyjne w procesie rekonstrukcji rolnictwa polskiego, Warszawa 1978.

⁵ Por. J. Dietl, B. Gregor, Usługi produkcyjne dla rolnictwa na przykładzie woj. opolskiego, Opole 1977.

z tego punktu widzenia ocenia się jej funkcjonowanie. Sfera obsługi rolnictwa, jako element systemu, jest funkcjonalnie powiązana z innymi ogniwami kompleksu.

Programowanie rozwoju tej sfery musi uwzględniać zmiany strukturalne zachodzące w całym kompleksie żywnościowym. Wartość poznawczą i aplikacyjną mogą więc mieć jedynie studia ujmujące szeroko problematykę produkcyjnej obsługi rolnictwa, dostrzegające istniejące więzi ekonomiczne między tą sferą a innymi ogniwami kompleksu gospodarki żywnościowej. Istnieje ścisły związek między rynkiem usług produkcyjnych i rynkiem środków do produkcji dla rolnictwa. Znajduje to odzwierciedlenie m.in. w zależnościach komplementarnych i substytucyjnych popytu na określone usługi i środki do produkcji. Stopnie komplementarności są tutaj różne (popyt wspólny lub towarzyszący). Występuje ona najwyraźniej w zakresie środków chemicznych i usług agrochemicznych. W nawożeniu wodą amoniakalną i w specjalistycznych zabiegach fitosanitarnych związek ten jest tak silny, że stwierdzić można występowanie popytu wspólnego. W wapnowaniu i nawożeniu sypkimi nawozami mineralnymi stopień komplementarności łączący środki chemiczne i usługi jest niższy, ale i tutaj zjawisko to ma podłoże techniczne. Istnieje również pewna zależność między poszczególnymi usługami, np. usługi w zakresie wapnowania zdają się przygotowywać grunt pod wzrost popytu na usługi w zakresie wysiewu nawozów mineralnych. Stwierdzenia te mają duże znaczenie w przewidywaniu popytu na usługi.

Substytucyjność dóbr i usług zależy od czterech zasadniczych czynników: podaży dóbr zastępowanych, cen dóbr zastępowanych, poziomu zamożności ludności oraz zwyczajów społecznych. Tak na przykład istniejące na rynku braki maszyn rolniczych wzmagają popyt gospodarstw na usługi w zakresie prac polowych.

Silne związki komplementarne i substytucyjne między popytem na usługi i środki produkcji utrudniają badanie rynku. Przewidując na przykład popyt na usługi należy uwzględniać założenia dotyczące podaży oraz cen określonych środków do produkcji. Wzrasta więc liczba zmiennych determinujących popyt na usługi. Badania ekonomiczne i socjologiczne wykazały, że wydatki ludności wiejskiej na cele produkcyjne zależą od wielu złożonych warunków, wśród których ceny i dochody występują w ścisłym powiązaniu z warunkami produkcji rolnej. Część czynników kształtujących popyt na usługi produkcyjne ma charakter niewymierny i dlatego nie może

być uwzględniona w analizie ilościowej. Nie można również przyjmować założenia, że zmienne objaśniające typu kwantytatywnego mają znaczenie podstawowe, a zatem wystarczy uwzględnić zmienne objaśniające niewymierne jako elementy uzupełniające i korygujące. Decyzje rynkowe rolników - jak wykazały nasze badania - są w dużym stopniu uzależnione właśnie od niewymiernych i egzogenicznych warunków produkcji oraz życia na wsi.

Programowanie rozwoju usług tylko w małym stopniu oprócz można na parametrach technicznych produkcji rolnej. Konieczna jest tutaj znajomość czynników determinujących zapotrzebowanie gospodarstw na usługi oraz preferencji ludności wiejskiej w tym zakresie. Można je uchwycić tylko w drodze bezpośrednich badań empirycznych.

Nie bez znaczenia dla metodyki badań ma stwierdzenie złożoności rynku usług produkcyjnych dla rolnictwa i to zarówno z punktu widzenia jego struktury branżowej, jak i charakteru odbiorcy usług. Poszczególne rodzaje usług mają specyficzne cechy techniczne, ekonomiczne i organizacyjne. W tej sytuacji podstawowe branże usług winny być odrębnym przedmiotem obserwacji, opisu i analizy (przy czym nie wolno abstrahować od występujących związków między poszczególnymi rodzajami usług).

Niezmiernie złożona jest również populacja jednostek reprezentujących popyt na usługi. Najogólniej biorąc wyróżnić można dwa makrosegmenty rynku: gospodarstwa uspołecznione oraz indywidualne gospodarstwa rolne. Błędem byłoby jednak traktowanie obu makrosegmentów jako układów jednorodnych. Są one wielce zróżnicowane, co znajduje swoje odbicie w wielkości i strukturze popytu.

W tym stanie rzeczy staje się oczywiste, że badanie rynku usług produkcyjnych dla rolnictwa musi uwzględniać znaczny stopień dezagregacji przestrzennej, branżowej oraz rodzaju odbiorcy usług.

Wspomnieć wreszcie trzeba o okolicznościach utrudniających analizę omawianych zjawisk, tj. o istniejącej barierze informacyjnej oraz braku równowagi rynku środków i usług produkcyjnych dla rolnictwa.

Na barierę informacji składają się przede wszystkim: niedorozwój statystyki regionalnej, zdecydowana przewaga ujęć wartościowych nad ilościowymi, co w sytuacji częstych zmian cen komplikuje analizę i formułowanie trafnych wniosków, liczne zmiany

w nomenklaturze ewidencyjno-sprawozdawczej usług, co uniemożliwia uzyskanie długich serii czasowych.

Trudność analizy pogłębia również fakt przewagi popytu nad podażą środków i usług dla rolnictwa. Możliwości wykorzystania statystyki rynkowej jako źródła informacji o popycie są więc ograniczone. Użyteczność tej statystyki obniża ponadto fakt, że system ewidencji w przedsiębiorstwach obsługujących rolnictwo (podobnie zresztą jak i w innych instytucjach) nie jest nastawiony na cele analizy rynku. Służy on przede wszystkim celom formalnej kontroli jednostek gospodarczych. Wymaga to krytycznego podejścia do oceny zebranego materiału statystycznego oraz stanowi ostrzeżenie przed zbyt pochopnym wyciąganiem wniosków. Odnosi się to szczególnie do analizy sprzedaży usług i środków do produkcji w ujęciu regionalnym.

W warunkach braku równowagi rynku oraz wykazanych niedomagań systemu ewidencyjno-sprawozdawczego, istotnym źródłem informacji rynkowej są bezpośrednie studia empiryczne. Wspomniane już badania ankietowe przeprowadzone na stosunkowo licznej próbie (1114 gospodarstw rolnych) pozwoliły m.in. na uchwycenie stopnia niezaspokojenia popytu gospodarstw na usługi dla rolnictwa, czynników determinujących popyt oraz - co jest szczególnie istotne - preferencji nabywców i ich opinii o świadczonych usługach. Znajomość tych zjawisk stanowi warunek aktywnej - wobec rolnictwa - działalności przedsiębiorstw obsługi oraz dostosowania oferty podażowej do wymagań danego segmentu rynku.

3. Miejsce produkcyjnej obsługi rolnictwa w kompleksie gospodarki żywnościowej

Pojęcie „kompleks gospodarki żywnościowej” weszło ostatecznie w Polsce i w innych krajach w powszechne użycie. Obejmuje ono swoim zakresem te działy i gałęzie gospodarki narodowej, które bezpośrednio lub pośrednio uczestniczą w procesie wytwarzania żywności i gospodarowania nią. „Jest to swoisty subsystem gospodarki narodowej, który ma dostatecznie wiele silnych powiązań wewnętrznych i jednocześnie zespolony jest licznymi nićmi z całą gospodarką narodową. Wyodrębnia się on jednak na tej zasadzie, że jego

powiązania wewnętrzne są silniejsze niż zewnętrzne"⁶. Mówiąc językiem programowania matematycznego, subsytem ten ma własną funkcję celu i w związku z tym wszystkie decyzje i działalność, jaką on obejmuje optymalizowane są względem tej właśnie funkcji⁷. Istnieje na ogół pełna zgodność poglądów na istotę tego kompleksu. Różnice natomiast występują przy określaniu jego zakresu⁸, co ogranicza porównywalność wyników różnych badań. Szczególnie wąsko ujmowany jest omawiany kompleks w publikacjach statystycznych GUS⁹. Zmusza to do dokonywania szacunków w stosunku do pozostałych członów kompleksu gospodarki żywnościowej. W naszych badaniach kompleks ten obejmuje 5 podstawowych ogniw: przemysł wytwarzający środki do produkcji dla rolnictwa, rolnictwo właściwe, handlowo-produkcyjna obsługa rolnictwa (zaopatrzenie w środki do produkcji i usługi oraz skup produktów rolnych), przemysł spożywczy i wreszcie handel detaliczny żywnością wraz z gastronomią.

Studia nad kompleksem żywnościowym idą z reguły w dwóch kierunkach: miejsca kompleksu w gospodarce narodowej oraz jego struktury wewnętrznej. Pierwszy z nich nie nastrocza większych trudności. Drugi natomiast nadaje mu bardziej znaczącą rangę - jest de facto pytaniem o stopień nowoczesności kompleksu. Nie ma takiego wskaźnika, który zawierałby syntetyczną odpowiedź na to pytanie. Nie istnieją też proste miary i jednolite kryteria oceny stopnia nowoczesności struktur gospodarczych. Mając na uwadze ograniczone wartości uogólniające każdego z możliwych do wykorzystania wskaźników, posłużymy się przede wszystkim strukturą zatrudnienia. Jest to miernik dość jednorodny, a ponadto - co ma istotne znaczenie - umożliwia dokonywanie porównań struktury kompleksu w skali międzynarodowej. Analiza zostanie wzbogacona poprzez ocenę dopływu do rolnictwa dóbr i usług z działów pozarolniczych.

⁶ A. W o ś, Związki rolnictwa z gospodarką narodową, Warszawa 1979, s. 222.

⁷ Podejście takie zaprezentował J. Z e g a r w artykule: Agregat żywnościowy jako transformator zasilenia, „Wies i Rolnictwo” 1973, nr 1, s. 123-140.

⁸ Pełną prezentację stanowisk w tej kwestii znaleźć można w pracy: W o ś, op.cit., s. 217-229.

⁹ Obejmuje on: rolnictwo, przemysł spożywczy oraz przemysł wytwarzający środki do produkcji dla rolnictwa i przemysłu spożywczego.

Jak już wspomniano, wraz z rozwojem gospodarczym wzrasta znaczenie działów pozarolniczych w determinowaniu przemian zachodzących w samym rolnictwie. Wyraża się to m.in. w stawianiu do dyspozycji rolnictwa coraz większego wolumenu nowoczesnych środków produkcji i usług, a także we wzroście zapotrzebowania ludności pozarolniczej na artykuły żywnościowe.

W latach 1962-1980 łączne nakłady materialne na produkcję rolną wzrosły z około 128 mld zł do 476 mld zł (w cenach bieżących), a więc ponad 3,5-krotnie. W tym samym czasie strumień dóbr i usług pochodzenia nierolniczego, jaki płynął do rolnictwa na cele produkcji rolniczej, zwiększył się 6-krotnie (z ponad 30 mld zł w 1962 r. do prawie 190 mld zł obecnie). Trzeba jednak pamiętać, że wielkości te ujęte są w cenach bieżących. Fizyczny wolumen dóbr i usług płynących do rolnictwa był więc w rzeczywistości znacznie niższy.

To co rolnictwo (bez jego obsługi) otrzymuje od innych działów gospodarki narodowej, stanowiło w 1980 r. jedynie ok. 40% ogólnej ilości zużywanych przez nie dóbr i usług. Fakt ten należy ocenić krytycznie. Skala bowiem samozaopatrzenia produkcyjnego rolnictwa jest ciągle jeszcze zbyt duża¹⁰, a zmiany, jakie zachodzą na tym odcinku są bardzo powolne¹¹. Daje się przy tym zauważyć osłabienie tempa wzrostu udziału dóbr i usług pochodzenia nierolniczego w kosztach materialnych produkcji rolnej w końcu lat siedemdziesiątych.

Okazuje się więc, że ustalony na XV Plenum KC PZPR (22-23 października 1974 r.) program rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej nadający produkcji żywności najwyższą rangę społeczną nie

¹⁰ Oczywiście, wzrost udziału środków do produkcji pochodzenia nierolniczego nie może być uznany sam przez się za miernik postępu. Często bowiem wysoki udział nakładów materiałowych może być rezultatem niskiej ich efektywności lub niekorzystnych warunków glebowo-klimatycznych (np. wysoki udział nakładów materiałowych w PGR wynika w dużym stopniu z niskiej efektywności ich użycia).

¹¹ W 1962 r. stopień samozaopatrzenia produkcyjnego rolnictwa wynosił 76%, w 1967 r. - 71%, w 1973 r. - 67%, w 1977 - 63%, a w 1980 r. - 60% (obliczono na podstawie danych z „Bilansów przepływów międzygałęziowych” zamieszczonych w rocznikach statystycznych GUS). Dla porównania, w USA już w 1973 r. udział ten był prawie 2-krotnie niższy niż obecnie w Polsce i wynosił 34% (The Food and Fiber System - How it Works. U.S. Department of Agriculture - Economic Research Service, "Agriculture Information Bulletin" 1975, No 383, s. 2).

T a b l i c a 1

Struktura kosztów materialnych w rolnictwie Polski i RFN (w %)

Rodzaj nakładów	Polska			RFN	
	1962 bez obsłu- gi	1980		1965	1978
		bez obsłu- gi rol- nictwa	łącz- nie z obsłu- gą rol- nictwa		
Produkty i usługi przemysłu	13,43	22,88	23,81	33,22	38,69
w tym:					
paliwowo-energetycznego	1,43	2,55	2,74	3,78	3,86
metalurgicznego, maszy- nowego i elektrotech- nicznego	2,49	2,86	3,59	7,32	5,83
chemicznego i mineralnego	3,82	6,13	6,30	5,95	8,94
innych gałęzi przemysłu (głównie paszowego i utylizacyjnego)	5,69	11,34	11,18	16,17	20,06
Usługi w zakresie budowni- ctwa	0,58	1,25	1,34	1,22	2,21
Produkty rolnictwa *	76,40	64,15	62,88	47,14	32,34
Usługi w zakresie transpor- tu i łączności	0,19	0,57	0,69	1,97	4,79
Usługi jednostek obrotu to- warowego	2,41	1,96	2,02	5,33	5,22
Pozostałe produkty i usługi materialne	1,00	2,80	2,78	1,40	4,66
Razem produkty i usługi ma- terialne	94,03	93,61	93,52	90,28	87,91
Sumy niezbilansowane	0,30	-	-	-	-
Koszty materiałowe (i usług)	94,33	93,61	93,52	90,28	87,91
Amortyzacja	5,67	6,39	6,48	9,72	12,09
Koszty materialne	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

* Z wyłączeniem usług jednostek obsługi rolnictwa (ujęte w pozycji: pozostałe produkty i usługi materialne).

Ź r ó d ł o: Bilans przepływów międzygałęziowych w gospodarce narodowej Polski - 1962, Warszawa 1966; Rocznik Statystyczny 1982, Warszawa 1982, s. 78-79; Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, Reihe 2: Input-Output-Tabellen-1965; Statistisches Bundesamt-Wiesbaden, Stuttgart-Mainz 1972, s. 60; dane za 1978 r. z Federalnego Urzędu Statystycznego; przeliczenia własne.

został do końca ubiegłej 10-latkii urzeczywistniony. Zaniedbania na tym odcinku stają się jaskrawo widoczne, jeśli porównamy strukturę nakładów produkcyjnych na rolnictwo w Polsce z krajami wysoko rozwiniętymi gospodarczo, w których znacznie wyższy jest udział dóbr i usług wytwarzanych przez różne gałęzie przemysłu. Już w 1965 r. udział ten wynosił: w RFN - 33,2%, w Holandii - 61,4%, w Belgii - 48,6%¹². W 1978 r. produkty i usługi przemysłu stanowiły w RFN już prawie 39% kosztów materialnych produkcji rolnej (por. tabl. 1). O takim wysokim udziale przemysłu przesądza przede wszystkim wysoka produkcja przemysłowa pasz treściwych¹³. Dostawy przemysłowych środków do produkcji i usług dla rolnictwa w Polsce są ciągle w znacznej dysproporcji w stosunku do ogromnego zapotrzebowania na nie ze strony gospodarstw rolnych. Pomimo wielu deklaracji o priorytecie dla rozwoju przemysłu pracującego na rzecz rolnictwa okazuje się, że przemysł ten tylko w minimalnym stopniu nastawiony jest na produkcję rolniczych środków do produkcji. W 1977 r. jedynie 3% wartości produkcji globalnej przemysłu trafiło do rolnictwa. Odsetek ten ponadto wykazywał w ostatnich latach tendencję spadkową (w 1973 r. wynosił 4,41%).

Istotne różnice dostrzec można także w rozwoju usług dla rolnictwa: transportu, łączności, handlu i budownictwa. Ich udział w ogólnych nakładach na rolnictwo jest w RFN 4-5-krotnie wyższy niż w Polsce. Należy się więc zgodzić z Augustynem Wosiem, że główne zaniedbania występują u nas w sferach infrastruktury produkcyjnej rolnictwa i usług oraz uszlachetniania surowców pochodzenia rolniczego i przystosowania ich do wysoko intensywnej produkcji¹⁴. Ilustrują to dane w tabl. 2. Pozwalają one pełniej spojrzeć na strukturę kompleksu żywnościowego. Skupia on nieco ponad 1/3 ogółu zatrudnionych w gospodarce narodowej. Podobnie wygląda sytuacja w innych krajach socjalistycznych, a także w rozwiniętych gospodarczo krajach zachodnich¹⁵. To natomiast, co różni nas znaczą-

¹² W o s, op.cit., s. 156.

¹³ W RFN wydatki na pasze stanowiły w 1980 r. ok. 38% ogólnych bieżących wydatków produkcyjnych gospodarstw rolnych (Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten - 1981. Landwirtschaftsverlag GmbH, Münster-Hiltrup 1981, s. 131), a w Danii w 1979 r. - ponad 50% (Statistisk Årbog 1980. Danmark, København 1980, s. 95).

¹⁴ W o s, op.cit., s. 158.

¹⁵ W USA udział ten w 1965 r. wynosił 32,2%, a wg przewidywań miał obniżyć się w 1975 r. do 28,8% (R o y, op.cit., s. 132).

T a b l i c a 2

Zatrudnienie w poszczególnych członach
kompleksu gospodarki żywnościowej w Polsce
w latach 1970 i 1977

Sektor gospodarki żywnościowej	Zatrudnienie					Dynamika zatrudnie- nia (1977·100) (1970)
	stan faktyczny				zmiany 1970-1977	
	1970		1977			
	tys. osób	%	tys. osób	%		
Rolnictwo właściwe (produkcja rolnicza) ogółem	4895	79,1	4220	72,6	-675	86
w tym gospodarka: indywidualna	4408		3606		-802	82
uspołeczniona	487		614		+127	126
Obsługa rolnictwa i przemysł spożywczy ogółem	1056		1277		+221	121
w tym:						
przemysł wytwa- rzający środki do produkcji rolnej	105	1,7	118	2,0	+13	112
usługi produkcyj- ne*	340	5,5	442	7,6	+102	130
handel rolny (skup zaopatrzenie)**	164	2,6	184	3,2	+20	112
przemysł spożyw- czy	447	7,2	533	9,1	+86	119
Handel detaliczny żywnościowy i ga- stronomia***	240	3,9	319	5,5	+79	133
Gospodarka żywno- ściowa ogółem	6191	100,0	5814	100,0	-337	94
Procent zatrudnienia w gospodarce żywno- ściowej w stosunku do zatrudnienia w go- spodarce narodowej		40,8		34,8		

* Zatrudnieni w uspołecznionych przedsiębiorstwach obsługi rolnictwa oraz w przemyśle, rzemiośle nieuspołecznionym świadczącym usługi dla rolnictwa, dane szacunkowe; ** przyjęto 15% zatrudnionych w handlu wewnętrznym; *** zatrudnienie w gastronomii, a także w handlu detalicznym - proporcjonalnie do udziału żywności w sprzedaży detalicznej.

Ź r ó d ł o: Obliczone na podstawie danych zawartych w odpowiednich rocznikach statystycznych GUS.

co od tej ostatniej grupy krajów, to struktura zatrudnienia w ramach kompleksu gospodarki żywnościowej. Przeważająca część siły roboczej skoncentrowana jest bezpośrednio w rolnictwie (prawie 73%). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w poziomie społecznych kosztów produkcji żywności (niska wydajność pracy i produktywność majątku trwałego w rolnictwie). Wprawdzie zachodzą pozytywne zmiany w strukturze zatrudnienia, są one jednak bardzo powolne.

Z porównań międzynarodowych wynika, że udział rolnictwa w zatrudnieniu w kompleksie żywnościowym w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo nie przekracza 30%¹⁶. W podobnym jak rolnictwo procencie partycypują w zatrudnieniu razem wzięte: przemysł wytwarzający środki do produkcji dla rolnictwa oraz sfera usług produkcyjnych. Na przykład w USA relacja zatrudnionych w samym rolnictwie oraz w sektorze wytwarzającym środki do produkcji i usługi kształtowała się następująco: w 1954 r. jak 1:0,8, w 1965 jak 1:1,1, a w 1975 r. jak 1:1,9¹⁷. W RPN w 1969 r. relacja ta zbliżała się do 1:1¹⁸. W Polsce natomiast wynosi ona mniej więcej 1:0,13. Również w niektórych krajach socjalistycznych znaczenie sfery produkcyjnej obsługi rolnictwa w kompleksie gospodarki żywnościowej było relatywnie większe niż w Polsce (np. w NRD udział zatrudnionych w produkcyjnej obsłudze rolnictwa jest 2,5-krotnie, a w Czechosłowacji o 50% wyższy niż w naszym kraju)¹⁹.

Traktując gospodarkę żywnościową jako układ względnie zamknięty, mamy prawo powiedzieć, że niedorozwinięte są w niej szczególnie te ogniwa, które są nośnikami postępu technicznego - a więc

¹⁶ Na 1 zatrudnionego w rolnictwie przypada w Polsce 0,38 osoby pracującej w pozostałych członach kompleksu żywnościowego, podczas gdy w Czechosłowacji - 0,48, w NRD - 0,88, w RPN - 2,6 osoby (W o s., op.cit., s. 234 oraz B. J u l i e n, Techniczna ewolucja rolnictwa amerykańskiego, „Zeszyty Teoretyczno-Polityczne” 1976, nr 1, s. 92), w USA zaś - 5,2 osoby (R o y, op.cit., s. 132).

¹⁷ R o y, op.cit., s. 132.

¹⁸ B. S t r u ż e k, Tendencje rozwojowe gospodarki żywnościowej w latach 1971-1990, [w:] Polityka żywnościowa PRL, Warszawa 1975, s. 49.

¹⁹ Polityka rolna PRL, K. B a j a n i n., Warszawa 1974, s. 79.

przemysł wytwarzający środki do produkcji dla rolnictwa oraz sfera produkcyjnej jego obsługi²⁰.

4. Rozwój usług produkcyjnych na tle zmian w strukturze nakładów materialnych na produkcję rolniczą.

Na określonym etapie rozwoju rolnictwa proces jego intensyfikacji wiąże się nierozzerwalnie ze wzrostem materiałochłonności i kapitałochłonności produkcji rolnej. Znajduje to swój wyraz w systematycznym podnoszeniu się udziału kosztów materialnych w finalnej produkcji rolniczej. Najlepszym miernikiem obrazującym stopień „uprzemysłowienia” wytwórczości rolniczej jest udział nakładów materialnych z zewnątrz w produkcji końcowej. W ostatnim 20-leciu wskaźnik ten uległ podwojeniu (z ok. 18% w 1961 r. do 39% w 1979 r.). Obecny jego poziom odpowiada wartości wskaźnika w wysoko rozwiniętych krajach Europy Zachodniej z końca lat pięćdziesiątych. W RFN odsetek ten w 1961 r. wynosił 40,6%, obecnie przekracza 55%, podobnie jak w Belgii 58,6%, Danii 56,7%, Holandii 55,9% oraz W. Brytanii 55,2%²¹.

Materiałochłonność końcowej produkcji rolniczej w Polsce kształtuje się odmiennie w zależności od sektora. W społecznym jest ona ponad 2,5-krotnie wyższa niż w gospodarce indywidualnej (ok. 76% wobec 28,3% w gospodarstwach indywidualnych). Jak już zasygnalizowano w poprzednim punkcie, zmiany zachodzą w strukturze kosztów materialnych produkcji rolniczej. Ma miejsce substitucja materiałów pochodzących z produkcji własnej przez środki i usługi z zakupu. Te ostatnie stanowiły w pierwszym pięcioleciu lat sześćdziesiątych niecałe 22%, a w końcu lat siedemdziesiątych ok. 40%. Omawiane relacje kształtują się diametralnie różnie w

²⁰ W pełni należy zgodzić się z W o s i e m, który stwierdza: „nie można zasadniczo podnieść efektywności potencjału gospodarki żywnościowej, jeśli się nie będzie jednocześnie likwidować jej słabych ogniw i dysproporcji. Ze względu na jedność technologiczną i charakter postępu technicznego, wydajność danego procesu wytwórczego zdeterminowana jest wydajnością najsłabszego jego ogniwa i ono faktycznie, a nie enklawy najnowszej techniki, określa efektywność całej gospodarki żywnościowej” (Problemy zarządzania gospodarką żywnościową, „Nowe Drogi” 1978, nr 2, s. 140-141).

²¹ Die Lage der Landwirtschaft in der Gemeinschaft. Bericht 1981. Brüssel-Luxemburg 1982, s. 178.

Wartość oraz dynamika usług produkcyjnych odpłatnych dla rolnictwa w latach 1970-1980

Wyszczególnienie	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Wartość usług ogółem (w mln zł)											
a	17 098	.	21 288	25 344	29 321	34 012	40 126	44 115	46 076	49 365	51 065
b	17 098	.	20 871	24 091	26 493	29 145	32 649	32 037	31 624	31 363	29 933
Wskaźnik dynamiki (1970 r. = 100)											
a	100,0	.	124,5	148,2	171,5	198,9	234,7	258,0	269,5	288,7	298,7
b	100,0	.	122,1	140,9	154,8	170,5	191,0	187,4	185,0	183,4	175,1
Wskaźnik dynamiki (rok poprzedni = 100)											
a	.	.	.	119,1	115,7	116,0	118,0	109,9	104,4	107,1	103,4
b	.	.	.	115,4	109,8	110,1	112,0	98,1	98,7	99,2	95,4
Wartość usług dla gospodarstw indywidualnych (w mln zł)											
a	6 121	.	8 538	10 32	12 714	14 430	16 756	19 433	20 725	22 185	23 117
b	6 121	.	8 371	9 81	11 475	12 365	13 634	14 113	14 224	14 095	13 550
Wskaźnik dynamiki (1970 r. = 100)											
a	100,0	.	139,5	168,6	207,7	235,7	273,7	317,5	338,6	362,4	377,7
b	100,0	.	136,8	160,3	187,5	202,0	222,7	230,6	232,4	230,3	221,4
Wskaźnik dynamiki (rok poprzedni = 100)											
a	.	.	.	120,9	123,2	113,5	116,1	116,0	106,6	107,0	104,2
b	.	.	.	117,2	117,0	107,8	110,3	103,5	100,9	99,1	96,1
Stosunek usług dla gospodarstw indywidualnych do usług ogółem (w %)	35,2	.	40,1	40,7	43,4	42,4	41,8	44,1	45,0	44,9	45,3

Oznaczenia: a - w cenach bieżących; b - w cenach stałych z 1970 r. (przy uwzględnieniu wskaźnika cen usług niekonsumpcyjnych).

Ź r ó d ł o: Dane GUS; przeliczenia własne.

sektorze uspołecznionym i indywidualnym. W pierwszym z nich stosunek wartości materiałów i usług z zakupu do materiałów z produkcji własnej wynosi 2:1. W gospodarstwach indywidualnych relacja ta jest odwrotna (1:2).

Usługi produkcyjne dla rolnictwa (w cenach bieżących) charakteryzowały się w latach siedemdziesiątych znaczną dynamiką sprzedaży. Ich wartość uległa w okresie 1970-1980 potrojeniu. Szczególnie szybko rosła ich sprzedaż w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych (średnio rocznie - o ok. 17%). W ostatnich latach tempo wzrostu wartości usług uległo znacznemu osłabieniu.

Wysoka dynamika sprzedaży usług była w ponad 2/5 wynikiem ruchu cen. Eliminując wpływ tych ostatnich, okazuje się, że faktyczny wolumen usług dla rolnictwa wzrósł w całym omawianym okresie tylko o 75%. Niepokojący jest przy tym fakt, że wartość sprzedaży usług (w cenach stałych) dla gospodarstw rolnych w ostatnich latach systematycznie zmniejsza się. W 1980 r. rolnictwo otrzymało znacznie mniejszy wolumen usług niż w 1976 r. Nasuwa się pytanie: czy stwierdzony stan rzeczy wynikał ze zmniejszenia popytu, czy też z ograniczenia oferty podaźowej. Jednoznaczna odpowiedź jest niemożliwa. Jak się jednak okaże w dalszych rozważaniach, wiele wskazuje na to, że instytucje świadczące usługi ograniczyły ich podaż, angażując się w działalność na rzecz jednostek nierolniczych. Najlepszym tego dowodem są zmiany w strukturze przychodów spółdzielni kółek rolniczych.

Pozytywnie należy ocenić fakt, że w warunkach preferowania przez politykę rolną sektora uspołecznionego na odcinku zaopatrzenia w środki do produkcji i usługi, dynamika sprzedaży usług dla gospodarstw indywidualnych była wyższa niż dla innych odbiorców. Dzięki temu udział usług dla gospodarstw indywidualnych w usługach produkcyjnych dla rolnictwa systematycznie zwiększał się (z 35,8% w 1970 r. do 44,9% w 1980 r.).

Usługi stanowią obecnie nieco ponad 10% ogólnych nakładów materialnych produkcji rolniczej (por. tabl. 4). Odsetek ten w ostatnim 10-leciu uległ nieznacznemu zwiększeniu. Zmalał natomiast udział usług w nakładach materialnych pochodzących z zakupu. Obecnie co czwarta złotówka przeznaczana na zakup środków do produkcji i usług wydatkowana jest na pokrycie kosztów nabywanych usług. Trudno ocenić czy jest to relatywnie dużo, czy też mało. Możliwości dokonywania porównań międzynarodowych w tym zakresie są po-

Usługi produkcyjne dla rolnictwa w strukturze kosztów materialnych produkcji rolniczej
(bez amortyzacji) w latach 1970-1980 (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Gospodarka ogółem											
Koszty materialne (w mld zł)	185,4	196,2	219,2	257,0	279,7	298,5	361,0	404,8	430,0	463,1	476,2
w tym:											
materiały z produk- cji własnej (w %)	68,7	68,3	66,1	65,9	64,3	58,5	60,5	60,3	58,0	59,8	60,2
materiały i usługi z zakupu (w %)	31,3	31,7	33,9	34,1	35,7	41,5	39,5	39,7	42,0	40,2	39,8
Usługi produkcyjne dla rolnictwa (w mln zł)	17 098	.	21 288	25 344	29 321	34 012	40 126	44 115	46 076	49 364	51 065
Udział usług w kosztach material- nych ogółem (w %)	9,2	.	9,7	9,9	10,5	11,4	11,1	10,9	10,7	10,7	10,7
Udział usług w na- kładach material- nych z zakupu (w %)	29,5	.	28,6	28,9	29,3	27,5	28,1	27,5	25,5	26,5	26,9
Gospodarka uspołeczniiona											
Koszty materialne (w mld zł)	34,7	37,3	45,6	53,8	63,5	70,6	90,6	113,7	126,4	134,9	140,6
w tym:											
materiały z produk- cji własnej (w %)	47,6	46,4	45,4	44,2	43,5	21,1	23,3	34,7	33,2	36,9	36,9
materiały i usługi z zakupu (w %)	52,4	53,6	54,6	55,8	56,5	78,9	76,7	65,3	66,8	63,1	63,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Usługi produkcyjne dla rolnictwa (w mln zł)	10 977	.	12 750	15 023	16 607	19 582	23 370	24 682	25 351	27 179	27 948
Udział usług w kosztach materialnych ogółem (w %)	31,6	.	28,0	27,9	26,2	27,7	25,8	21,7	20,1	20,1	19,9
Udział usług w nakładach materialnych z zakupu (w %)	60,3	.	51,2	50,0	46,3	35,2	33,6	33,2	30,0	31,9	31,5
Gospodarka nieuspołeczniiona											
Koszty materialne (w mld zł)	150,7	158,9	173,6	203,2	216,2	227,9	270,4	291,1	303,6	328,2	335,6
w tym:											
materiały z produkcji własnej (w %)	73,6	73,5	71,5	71,6	70,3	70,1	72,9	70,3	68,3	69,2	70,0
materiały i usługi z zakupu (w %)	26,4	26,5	28,5	28,4	29,7	29,9	27,1	29,7	31,7	30,8	30,0
Usługi produkcyjne dla rolnictwa (w mln zł)	6 121	.	8 538	10 321	12 714	14 430	16 756	19 433	20 725	22 185	23 117
Udział usług w kosztach materialnych ogółem (w %)	4,1	.	4,9	5,1	5,9	6,3	6,2	6,7	6,8	6,8	6,9
Udział usług w nakładach materialnych z zakupu (w %)	15,4	.	17,3	17,9	19,8	21,1	22,9	22,5	21,5	21,9	22,9

Źródło: Dane GUS; przeliczenia własne.

ważnie ograniczone. Wynika to z odmienności w ujmowaniu przez statystykę pozycji „usługi rolnicze”. Tak na przykład to, co kryje się pod tym pojęciem, odpowiada w statystyce RFN tylko części usług, kwalifikowanych przez naszą statystykę do „usług produkcyjnych dla rolnictwa”. Przyjmując za punkt wyjścia zakres usług dla rolnictwa według nomenklatury GUS, można w dużym przybliżeniu oszacować ich udział w bieżących wydatkach produkcyjnych gospodarstw rolnych w RFN na poziomie 30%, a w Danii na poziomie 28%²². Są to odsetki wyższe niż w Polsce, szczególnie wtedy, gdy weźmiemy pod uwagę gospodarkę nieuspołecznioną w rolnictwie.

Rola usług w nakładach materialnych na produkcję rolniczą w sektorze uspołecznionym jest znacznie większa niż w gospodarstwach indywidualnych. W uspołecznionych gospodarstwach rolnych stanowią one 1/5 ogólnych kosztów materialnych oraz prawie 1/3 nakładów materialnych z zakupu. Odpowiednie wielkości dla sektora nieuspołecznionego wynoszą: 7% i 23%. W odróżnieniu jednak od gospodarki uspołecznionej oba wskaźniki wykazywały w analizowanym okresie tendencję wzrostową.

Zgodnie z obowiązującą klasyfikacją GUS usługi produkcyjne dla rolnictwa dzielą się na: przemysłowe, budowlane, rolnicze i transportowe. Dynamika sprzedaży poszczególnych rodzajów usług była zróżnicowana²³. W konsekwencji zmianie uległa struktura usług (por. tabl. 5).

Najwyższą dynamiką wzrostu charakteryzowała się sprzedaż usług przemysłowych, szczególnie dla gospodarstw indywidualnych. Relatywnie wolno natomiast rosła sprzedaż usług rolniczych. Spostrzeżenie to należałoby poddać wnikliwej analizie; usługi rolnicze decydują bowiem w znacznym stopniu o ostatecznych wynikach produkcyjnych rolnictwa.

O relatywnie niskim tempie usług rolniczych decydował niewielki przyrost wartości usług w zakresie prac polowych i ogrodniczych. Ich poziom w 1980 r. spadł nawet poniżej poziomu z roku

²² Wielkości te oszacowano na podstawie danych tamtejszych roczników statystycznych. Uwzględniono trzy pozycje: usługi rolnicze, wydatki związane z utrzymaniem budynków gospodarczych, wydatki związane z utrzymaniem ciągników i maszyn rolniczych.

²³ Przedstawione w tabl. 5 zmiany w strukturze rodzajowej usług zostały nieco zniekształcone poprzez wprowadzone przez GUS od 1977 r. korekty ograniczające zakres treściowy pojęcia „usługi transportowe”.

Struktura rodzajowa usług produkcyjnych dla rolnictwa wg sektorów
w latach 1973, 1978 i 1980 (w %)

Rok	Usługi										
	ogółem	przemysłowe		budowlane		rolnicze				trans- porto- we	
		razem	w tym: remon- ty maszyn i środków tran- sportu; obsłu- ga techniczna sprzętu rolni- czego i ogrodniczego	razem	w tym: re- montowo- -budowlane i insta- lacyjne	razem	w tym:				
						prace polowe i ogrodni- cze	sprzęt płodów rolnych i omłoty	chemi- zacja	pro- dukcja zwie- rzęca		
dla rolnictwa ogółem											
1973	100,0	29,1	24,4	25,8	20,7	28,1	11,1	4,6	4,3	6,3	17,0
1978	100,0	35,5	25,1	29,4	21,4	26,2	5,8	8,2	4,1	6,2	8,9
1980	100,0	38,4	27,9	27,6	19,8	27,3	14,0	4,0	7,4	6,7	
dla gospodarstw uspołecznionych											
1973	100,0	42,6	39,5	25,1	20,5	11,2	2,3	1,1	2,5	3,9	21,1
1978	100,0	45,2	40,8	30,1	18,3	14,8	1,4	1,6	3,7	5,6	9,9
1980	100,0	48,8	44,8	25,6	13,7	17,4	3,2	4,2	6,9	8,3	
dla gospodarstw indywidualnych											
1973	100,0	9,2	2,6	26,9	21,0	52,7	24,1	9,7	7,0	9,5	11,2
1978	100,0	23,6	5,9	28,6	25,1	40,2	11,1	16,2	4,6	7,2	7,6
1980	100,0	25,9	7,3	30,0	27,3	39,3	26,9	3,7	8,0	4,8	

Ź r ó d ł o: Dane GUS; Rocznik Statystyczny 1981, Warszawa 1981, s. 362; przeliczenia własne.

1975. Zjawisko to pozostaje być może w związku z pewną poprawą wyposażenia gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych w środki mechanizacji. Nie jest jednak wykluczone, że usługi te są zawodne²⁴, a przy tym i relatywnie drogie (w połowie 1976 r. miała miejsce podwyżka cen na usługi, w tym głównie rolnicze). Gdyby wyeliminować wpływ zmian cen, okazałoby się, że wzrost wolumenu usług rolniczych w latach siedemdziesiątych był niewielki.

Największą pozycję w wartości usług produkcyjnych dla rolnictwa zajmują usługi przemysłowe, a w dalszej kolejności budowlane, rolnicze i transportowe.

Struktura rodzajowa usług dla gospodarstw indywidualnych jest bardziej zróżnicowana. Dominującą pozycję - pomimo wyraźnej tendencji spadkowej udziału - zajmują usługi rolnicze. Dotychczasowe tendencje zmian w strukturze usług powinny utrzymać się również w najbliższych latach.

Usługi produkcyjne dla rolnictwa świadczy obecnie wiele jednostek o różnej przynależności resortowej, co stwarza pewne komplikacje w koordynowaniu ich działalności²⁵. W części z nich usługi rozwijane są jako działalność uboczna (marginesowa). Błędem byłoby jednak mniemanie, że istnienie znacznej liczby przedsiębiorstw świadczących usługi stwarza warunki konkurencji. Rynek usług produkcyjnych dla rolnictwa stanowi klasyczny przykład oligopolu, a w makrosegmencie gospodarstw indywidualnych - wręcz monopolu. Istnieje wprawdzie kilku liczących się usługodawców, każdy z nich jednak specjalizuje się w świadczeniu określonych rodzajów usług.

Jeszcze do niedawna podstawową pozycję wśród usługodawców zajmowały jednostki kółek rolniczych (por. tabl. 6). Ich udział wykazuje jednak wyraźną tendencję spadku (w usługach dla całego rolnictwa - z 34% w 1972 r. do niecałych 22% w 1980 r.; w usługach dla gospodarstw indywidualnych - z ponad 51% w 1972 r. do nieco ponad 36% w 1980 r.). Aktualna pozycja tych jednostek nie odzwierciedla ich możliwości usługowych, które są znacznie większe. Wskazywałaby na to wysoka dynamika nakładów inwestycyjnych

²⁴ W. M i s i u n a, Tendencje w rozwoju usług produkcyjnych dla rolnictwa, „Wiś Współczesna” 1979, nr 2, s. 38.

²⁵ Tylko sprawozdawczość szczebla centralnego w zakresie usług produkcyjnych dla rolnictwa obejmuje 17 instytucji i organizacji.

T a b l i c a 6

Rola poszczególnych jednostek organizacyjnych
w świadczeniu usług produkcyjnych dla rolnictwa
w latach 1972, 1976 i 1980 (w %)

Jednostka organizacyjna	Usługi						Udział usług świadczonych gospodarstwom indywidualnym w usługach ogółem (1980)
	rolnictwo ogółem			gospodarka indywidualna			
	1972	1976	1980	1972	1976	1980	
Departament Weterynarii	5,2	4,0	5,7	8,1	4,9	5,3	42,0
Centralny Związek Państwowych Przedsiębiorstw Gospodarki Rolnej	4,8	6,8	5,5	0,5	1,0	1,0	8,4
Centralny Zarząd Technicznej Obsługi Rolnictwa	30,2	17,8	26,6	2,8	2,5	2,8	4,8
Centralny Związek Kółek Rolniczych	31,0	42,3	21,7	51,3	47,4	36,2	75,5
Centralny Związek Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych	1,3	1,5	3,9	0,5	0,7	1,1	13,1
Centralny Związek Spółdzielni Rolniczych "SCH"	2,8	5,7	7,3	4,6	8,6	9,6	60,2
Centralny Związek Rzemiosła	12,0	16,3	21,0	23,0	29,1	38,8	83,7
Inne instytucje	9,7	5,6	8,3	9,2	5,8	5,2	24,3
Ogółem usługi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	45,3

Ź r ó d ł o: Dane GUS; przeliczenia własne.

(ponad 2,5-krotny ich wzrost w latach 1972-1977) oraz dokonane zmiany w strukturze organizacyjnej i systemie funkcjonowania jednostek kółek rolniczych. Idea powołania spółdzielni kółek rolniczych była uzasadniona. Wczesniejsze badania wykazały bowiem celowość pewnej koncentracji majątku jednostek kółek rolniczych, pod warunkiem jednak, że równoległe lub wyprzedzająco następować będzie doskonalenie sprawności zarządzania i kierowania działalnością SKR. Powstanie SKR realizuje ponadto postulat upowszechnienia wyspecjalizowanych jednostek świadczących usługi na rzecz rolnictwa.

W dotychczasowym rozwoju spółdzielni kółek rolniczych pojawiły się niepokojące zjawiska. Ich działalność przekształciła się z usługowej w produkcyjno-usługową. Świadczy o tym wyraźny i systematyczny spadek udziału wartości usług w produkcji globalnej tych jednostek²⁶ (z prawie 60% w 1973 r. do niecałych 23% w 1980 r.). Szczególnie niepokojąca jest silna i trwała tendencja spadkowa odsetka usług dla gospodarstw indywidualnych (odpowiednio z 33% do 17%). Wymaga to podjęcia skutecznych środków zaradczych. Nie można bowiem dłużej tolerować faktu, że potencjał wytwórczy jednostek kółek rolniczych, pochodzący w przeważającym stopniu z funduszy chłopskich (Fundusz Rozwoju Rolnictwa) w niewielkim jedynie zakresie zorientowany jest na obsługę potrzeb produkcyjnych rolników. Dzieje się to w sytuacji chronicznego niezaspokojenia popytu na usługi produkcyjne w rolnictwie.

Naszym zdaniem są co najmniej trzy podstawowe przyczyny tego niepokojącego zjawiska. Pierwsza i chyba zasadnicza, to oparcie oceny działalności SKR na wygoszodarowanym zysku; SKR dążąc do osiągnięcia jak najkorzystniejszego wyniku finansowego, preferują kierunki działalności najbardziej dla nich rentowne²⁷. Konkuren-

²⁶ Zjawisko to zaobserwowano również w innych jednostkach obsługi rolnictwa. W latach 1973-1980 udział wartości usług produkcyjnych dla rolnictwa w produkcji globalnej zmniejszył się: w przedsiębiorstwach technicznej obsługi rolnictwa - z 33,8% do 27%, w zakładach weterynarii - z 59,1% do 52%. Udział wartości usług świadczonych gospodarstwom indywidualnym w obu tych jednostkach zmalał odpowiednio: z 1,5% do 1,3% oraz z 34,3% do 21,8%.

²⁷ Zdaniem B. S t r u ż k a, w świadczeniu usług kółka rolnicze i MBM bardziej ciążyły ku gospodarstwom indywidualnym niż SKR. W systemie przedsiębiorstw SKR występuje bowiem większa żądliwość organizacji innych kierunków działalności (SKR - nowa forma spółdzielczości wiejskiej, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1976, nr 1, s. 65-66).

cyjność zaś usług rolniczych z punktu widzenia opłacalności w porównaniu na przykład z usługami pozarolniczymi była dotychczas prawie żadna (stąd np. nadal istotną pozycję w strukturze przychodów zajmuje transport pozarolniczy²⁸).

Druga przyczyna to przejmowanie przez SKR ziemi wypadającej z użytkowania rolniczego, co przy niekorzystnym rozłożeniu tych gruntów drastycznie ograniczyło rozmiary oferty usługowej, stawianej do dyspozycji gospodarstw indywidualnych²⁹.

Ostatnią wreszcie przyczyną tkwi w niejednokrotnie zbyt daleko posuniętej koncentracji majątku trwałego. Procesowi temu nie towarzyszy dostateczny rozwój aktywnych form świadczenia usług, takich jak np. brygadowy system obsługi. W tej sytuacji zwiększył się dla rolników tzw. próg dostępności terytorialnej usług. Przeprowadzone badania empiryczne wykazały, że zakres powiązań gospodarstw rolnych z usługami SKR zmniejsza się w miarę wzrostu odległości gospodarstw od punktu świadczącego usługi³⁰.

Istotną pozycję wśród usługodawców zajmują także: jednostki podległe Centralnemu Zarządowi Technicznej Obsługi Rolnictwa oraz rzemiosło prywatne. Rola tych ostatnich w dalszym ciągu rośnie. Należy to ocenić pozytywnie. Prywatni rzemieślnicy mogą bowiem wprowadzić pewne elementy konkurencji. Z drugiej jednak strony świadczy to o słabości uspołecznionych jednostek usługowych. Wiele do myślenia pozostawia stwierdzenie, że wartość usług dla gospodarstw indywidualnych świadczonych przez rzemiosło prywatne jest obecnie wyższa niż rozmiary usług jednostek kółek rolniczych.

Rozproszona instytucjonalnie działalność usługowa na rzecz rolnictwa nie stanowi obecnie zharmonizowanej całości, czyli systemu. Każdy bowiem wielopodmiotowy organizm musi mieć zapewnioną

²⁸ W 1975 r. ciągniki SKR przepracowały w transporcie pozarolniczym 23,5% ogólnego czasu pracy. W 1980 r. odsetek ten wyniósł już 34,8%.

²⁹ E. G o r z e l a k, System obsługi rolnictwa w Polsce, „Wies Współczesna” 1979, nr 8, s. 29. Zjawisko przejmowania ziemi przez SKR-y zostało - na szczęście - w ostatnich 2 latach całkowicie zahamowane. Obszar użytków rolnych we władaniu jednostek kółek rolniczych zmniejszył się z 447 tys. ha w 1977 r. do 273 tys. ha w 1980 r.

³⁰ Por. także - S. I g n a r, A. T r z e c i a k, Próba prognozy przemian struktury agrarnej i rola kółek rolniczych w tych przemianach, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1976, nr 6.

skuteczną koordynację poczynań w układzie poziomym, a w tym zakresie panuje u nas dość duży chaos.

Wiadomo - i to jest sprawa naturalna, której nie rozwiązuje automatycznie planowość gospodarki - że każda instytucja patrzy na rolnictwo wąsko - z własnego punktu widzenia, aby zrealizować swoje cele³¹ (często interes branżowy nie jest zgodny z interesem społecznym). Przy silnych zależnościach pionowych ten partykularyzm branżowy jest szczególnie widoczny i niebezpieczny. Istnieje więc potrzeba przełamywania dotychczasowej odrębności poszczególnych instytucji w zakresie obsługi rolnictwa i organizacji usług. Tendencja do zachowania „czystych” form organizacyjnych powinna być zastopowana tendencją do tworzenia międzyorganizacyjnych, zintegrowanych jednostek obsługi rolnictwa. W aktualnym układzie administracyjnym gmina jest podstawową jednostką terytorialną, w której rozstrzygają się sprawy związane z rozwojem rolnictwa i jego obsługą. Funkcje koordynatora tych poczynań winien spełniać urząd gminny.

5. Terytorialne dysproporcje w rozwoju usług na tle przestrzennego zróżnicowania rolnictwa

Rolnictwo naszego kraju stanowi w przestrzeni swoistą „mozaikę”³². Potwierdzają to w pełni informacje zestawione w tabl. 7.

W tablicy 7 uwzględniono niektóre wielkości charakteryzujące potencjał wytwórczy rolnictwa, jego strukturę agrarną oraz efekty produkcyjne. Dysproporcje między województwami w wyposażeniu rolnictwa w czynniki produkcji (głównie siłę roboczą i kapitał) są bardzo znaczne. Pogłębiają się one ponadto przy uwzględnieniu większej dezagregacji przestrzennej (gminy, wsie)³³. Dane statystyki masowej oraz wyniki badań empirycznych dowodzą,

³¹ Szersze omówienie tego zagadnienia znajduje się w artykule: J. Z e g a r, Zagadnienia kierowania rolnictwem chłopskim, „Wies Współczesna” 1978, nr 4.

³² Na istotne dysproporcje przestrzenne wskazuje P. T o m c z a k, analizując terytorialne zróżnicowanie podstawowych kategorii produkcyjnych w rolnictwie (Przestrzenne aspekty rozwoju rolnictwa, [w:] Rolnictwo polskie w latach 1971-1975 i aktualne problemy jego rozwoju, Warszawa 1976, s. 247-258).

³³ Por. J. D i e t l, B. G r e g o r, Wpływ konsumpcyjnej i produkcyjnej obsługi wsi na rozwój i strukturę przestrzenną rolnictwa, [w:] Problemy rekonstrukcji obrotu rolniczego, Warsza-

że w minionym okresie nastąpiło powiększenie różnic regionalnych³⁴ w poziomie rozwoju rolnictwa (mimo uruchomienia pewnych instrumentów polityki rolnej, które miały na celu przeciwdziałanie tej dyferencjacji)³⁵.

Podstawowym czynnikiem różnicującym potencjał ekonomiczny rolnictwa w ujęciu przestrzennym są dysproporcje w stanie i przyroście majątku trwałego. Ta niekorzystna sytuacja nie ulegnie zmianie w najbliższych latach. Wskazują na to wyniki badań empirycznych³⁶. Najwyższą skłonnością do przyszłych inwestycji produkcyjnych odznaczały się wsie i gospodarstwa o relatywnie wysokim "umaszynowaniu" oraz korzystnym stanie zabudowy. Pogłębianie się terytorialnych dysproporcji w poziomie rozwoju rolnictwa różnicuje jego zapotrzebowanie na obsługę produkcyjną. Wymaga to bardziej niż dotychczas przemyślanych decyzji inwestycyjnych oraz dostosowywania podaży usług, organizacji i form obsługi do potrzeb obsługiwane rejonu.

Przypatrzmy się teraz przestrzennemu rozkładowi sprzedaży usług dla rolnictwa (por. kartogramy 1 i 2).

Wartość usług zakupionych przez rolnictwo w 1978 r. w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych wyniosła 2418 zł, przy czym w sektorze uspołecznionym wartość ta była prawie 4-krotnie wyższa niż w sektorze indywidualnym (odpowiednio: 5494 zł oraz 1435 zł).

W województwie miejskim łódzkim wskaźnik ten w odniesieniu do usług dla rolnictwa ogółem (5498 zł) był prawie 5-krotnie większy niż w woj. siedleckim (1143 zł) i łomżyńskim (1152 zł); w przypadku natomiast usług dla gospodarstw indywidualnych różnica wartości ekstremalnych wskaźnika była ponad 4-krotna (woj. poznańskie - 3282 zł, woj. białkopodlaskie - 800 zł). Te ogromne dysproporcje w poziomie świadczonych usług nie wykazują najmniejszej tendencji do zmniejszania się.

---

wa 1976; S. R o l a - K u n a c h, J. W o j t a n, Zróżnicowanie poziomu rozwoju gmin, "Wiadomości Statystyczne" 1979, nr 4, s. 26-28.

³⁴ Por. D i e t l, G r e g o r, Usługi produkcyjne...

³⁵ Por. M. B r z ó s k a, J. R z e p e c k a, Przestrzenne problemy rozwoju rolnictwa, "Życie Gospodarcze" 1972, nr 8; T o m c z a k, op.cit.

³⁶ J. D i e t l, B. G r e g o r, Dysproporcje w rozmieszczeniu produkcyjno-handlowej obsługi rolnictwa, [w:] Problemy gospodarki przestrzennej, red. A. K u k l i Ń s k i, Warszawa 1980, s. 328-353.

Przestrzenne zróżnicowanie wybranych cech charaktery-

Województwo	Pracujący w rolnictwie na 100 ha* w 1978r.		Wartość brutto środków trwałych (w tys. zł)			
	rolnictwo ogółem	gospodarka indywidualna	rolnictwo ogółem		gospodarka indywidualna	
			na 1 ha*	na 1 pracującego	na 1 ha*	na 1 pracującego
1	2	3	4	5	6	7
P o l s k a	26,1	27,9	84,4	323,9	67,7	237,5
Warszawskie st.	35,4	32,1	124,2	362,1	91,3	273,1
Białkopodlaskie	24,5	24,7	64,1	260,8	55,4	225,8
Białostockie	22,1	22,6	58,7	264,0	53,5	232,6
Bielskie	39,4	37,5	134,4	347,5	109,2	286,1
Bydgoskie	19,7	19,7	86,3	434,6	60,7	302,4
Chełmskie	24,3	26,7	62,8	277,6	59,8	219,9
Ciechanowskie	23,5	22,6	73,1	310,1	59,2	259,1
Częstochowskie	28,8	27,9	88,3	313,9	76,6	267,3
Elbląskie	17,5	19,2	85,2	488,5	49,6	256,6
Gdańskie	23,5	22,2	102,4	435,5	61,6	275,2
Gorzowskie	16,1	18,8	87,3	526,2	62,9	301,0
Jeleniogórskie	17,3	18,4	71,1	411,7	61,0	297,5
Kaliskie	27,0	27,7	86,6	322,0	70,7	253,1
Katowickie	27,2	26,3	115,1	429,0	96,0	341,0
Kieleckie	35,0	34,2	83,5	240,6	75,5	213,1
Konińskie	27,5	27,4	77,5	282,9	66,1	235,3
Koszalińskie	15,4	18,1	82,1	528,3	57,0	296,7
Krakowskie m.	43,4	41,4	112,3	261,2	96,3	225,3
Krośnieńskie	35,1	38,6	88,3	252,1	83,0	212,8
Legnickie	19,8	23,3	90,4	440,2	62,4	260,7
Leszczyńskie	22,9	25,7	96,3	420,2	67,8	261,7
Lubelskie	38,6	36,5	85,7	222,2	73,3	199,9

stycznych dla poziomu rozwoju rolnictwa ogółem w 1980 r.

Powierzchnia* na 1 ciągnik przeliczeniowy (w ha)	Zużycie		Nakłady na inwestycje produkcyjne na 1 ha* (w zł)	Użytki rolne w gospodarce uspołecznionej (w %)	Przebiegowa wielkość gospodarstw indywidualnych (w ha)	Wartość skupu na 100 ha* (w tys. zł)
	energii elektr. w gospodarstwach rolnych na 1 ha* (w kWh)	nawozów sztucznych na 1 ha* (1979/80) (w kg)				
8	9	10	11	12	13	14
22	396	193	5 157	31,6	5,6	1 913
19	1 004	186	10 293	22,9	3,9	3 273
28	249	137	3 665	16,3	8,9	1 541
28	207	148	3 706	20,2	9,0	1 247
23	1 275	177	6 901	14,1	2,7	1 749
17	452	222	5 245	39,5	8,3	2 150
29	244	170	4 528	32,3	5,9	1 310
24	245	154	4 026	15,7	8,7	1 802
27	476	162	4 796	16,7	4,5	1 708
18	363	246	5 388	60,8	8,3	1 956
19	598	223	6 496	39,5	7,9	2 280
20	338	256	7 388	68,4	5,6	2 119
20	413	196	5 313	60,4	4,4	1 378
20	403	223	4 757	22,1	5,9	2 566
19	886	189	6 871	33,8	2,7	2 379
34	335	137	4 131	12,1	4,6	1 452
24	269	167	4 542	17,2	6,2	1 658
21	420	271	5 959	72,3	7,2	2 007
24	656	191	6 653	14,7	2,7	2 374
25	368	126	5 292	27,7	3,3	1 047
16	428	273	5 996	56,1	5,2	2 773
16	406	270	6 630	44,7	6,6	2 964
26	455	151	4 859	6,8	4,6	2 013

1	2	3	4	5	6	7
Łomżyńskie	24,8	23,8	63,6	256,3	56,2	234,4
Łódzkie m.	34,0	30,1	98,1	293,6	79,3	257,0
Nowosądeckie	44,9	44,9	82,3	186,2	76,8	170,9
Olsztyńskie	15,1	16,0	76,3	507,4	51,1	306,6
Opolskie	22,0	25,7	102,4	465,0	82,4	305,6
Ostrołęckie	25,6	24,6	62,6	243,8	55,0	223,0
Piłskie	15,7	18,0	77,7	498,3	58,1	304,0
Piotrkowskie	30,6	29,5	81,4	270,1	74,4	246,7
Płockie	28,6	27,8	76,3	268,3	65,8	234,2
Poznańskie	20,7	23,4	105,9	514,3	69,7	293,7
Przemyskie	36,8	40,3	90,8	249,2	75,7	182,4
Radomskie	31,5	30,5	73,5	234,8	65,0	211,0
Rzeszowskie	43,8	41,8	104,8	238,4	89,3	206,1
Siedleckie	31,2	30,1	69,8	222,7	61,7	203,5
Sieradzkie	31,0	29,8	79,6	260,0	70,6	237,3
Skierniewickie	28,3	27,1	85,7	304,1	72,0	262,3
Słupskie	15,0	17,5	80,1	534,0	53,5	295,9
Suwałskie	16,9	18,8	64,4	383,0	49,0	254,9
Szczecińskie	16,7	21,5	93,4	559,2	63,5	273,0
Tarnobrzskie	37,8	36,6	80,6	214,9	70,6	191,3
Tarnowskie	42,9	41,3	100,6	231,9	80,6	192,6
Toruńskie	24,4	23,8	84,7	346,2	62,6	258,2
Wałbrzyskie	20,2	21,6	89,4	442,9	62,1	270,6
Włocławskie	28,8	26,6	85,0	296,2	68,2	252,8
Wrocławskie	21,5	19,7	94,5	439,5	66,4	271,5
Zamojskie	35,8	36,7	76,2	213,8	65,5	177,3
Zielonogórskie	17,3	19,3	98,6	568,0	72,0	341,7

*Odniesienie do użytków rolnych.

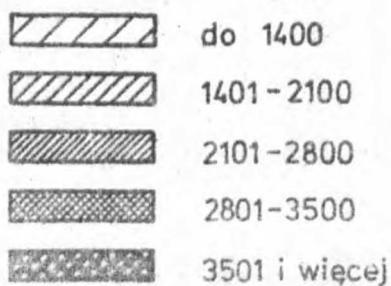
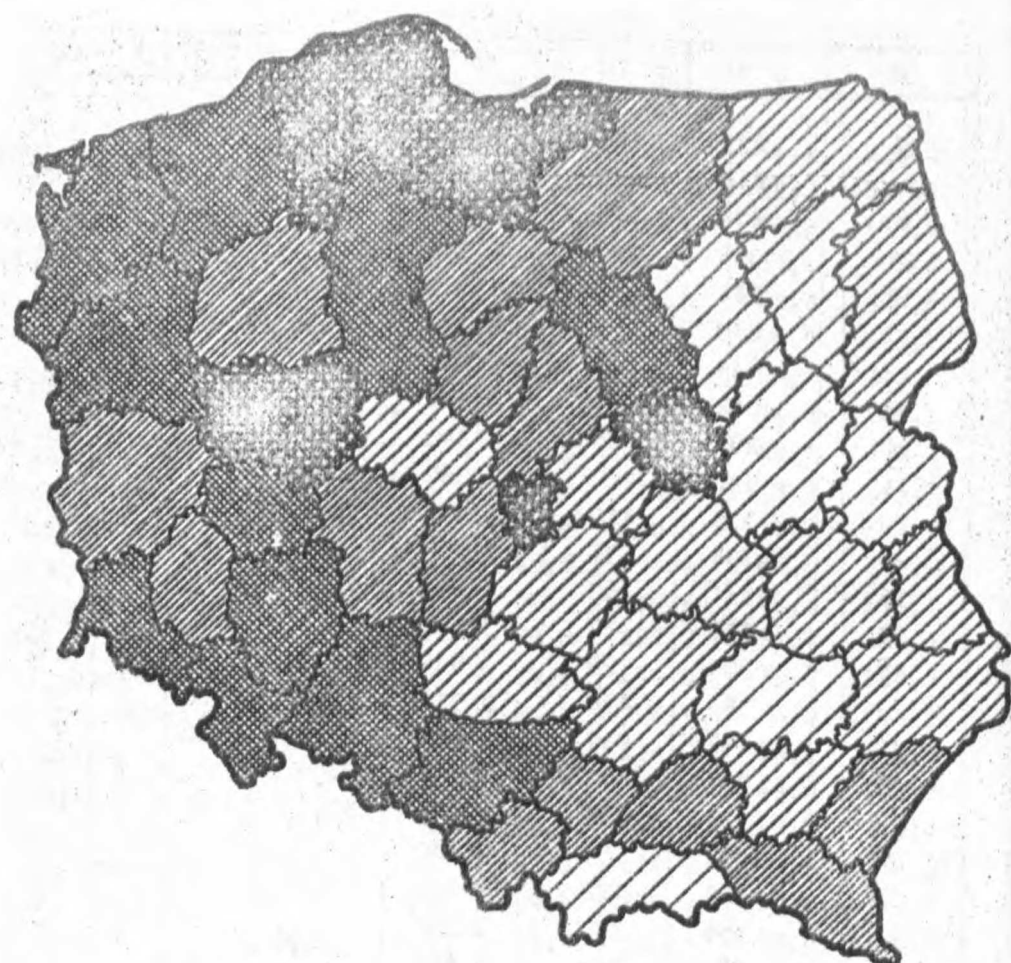
Ź r ó d ł o: Rocznik Statystyczny 1981, Warszawa 1981; własne.

Tablica 7 (cd.)

8	9	10	11	12	13	14
26	229	136	3 321	9,0	10,5	1 337
23	610	190	8 411	17,7	4,6	2 576
35	474	123	3 670	9,2	4,4	1 117
21	330	208	5 325	61,7	9,5	1 784
15	521	276	6 015	46,4	4,4	2 648
37	250	119	3 250	6,3	8,5	1 221
19	349	249	5 183	57,0	7,8	1 921
34	302	154	3 900	13,1	5,5	1 500
20	291	185	4 328	15,0	6,8	2 230
15	522	290	7 962	50,9	7,3	2 970
24	335	170	4 914	34,3	4,0	1 650
29	334	131	3 756	8,4	5,6	1 317
26	441	163	5 994	16,0	3,3	1 652
32	319	122	3 137	6,3	6,4	1 650
27	309	180	4 530	10,2	6,3	1 834
23	369	138	5 316	12,4	5,5	1 867
22	402	257	5 845	67,5	8,1	1 717
23	262	179	4 035	44,3	10,4	1 371
18	435	281	6 918	75,2	6,1	2 640
28	287	153	3 580	9,3	4,6	1 246
29	429	122	4 192	8,7	3,6	1 679
17	456	200	5 232	28,3	7,8	2 365
18	474	243	5 654	55,8	4,8	1 913
22	333	183	4 980	13,3	7,3	1 890
18	483	262	7 248	55,8	4,9	2 571
21	314	175	4 329	16,1	5,6	1 917
21	376	260	7 069	64,5	4,6	2 165

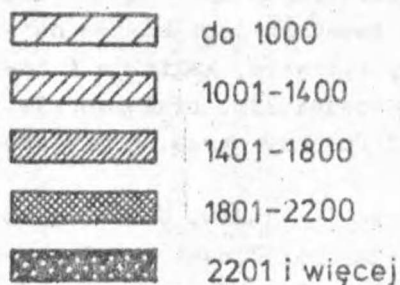
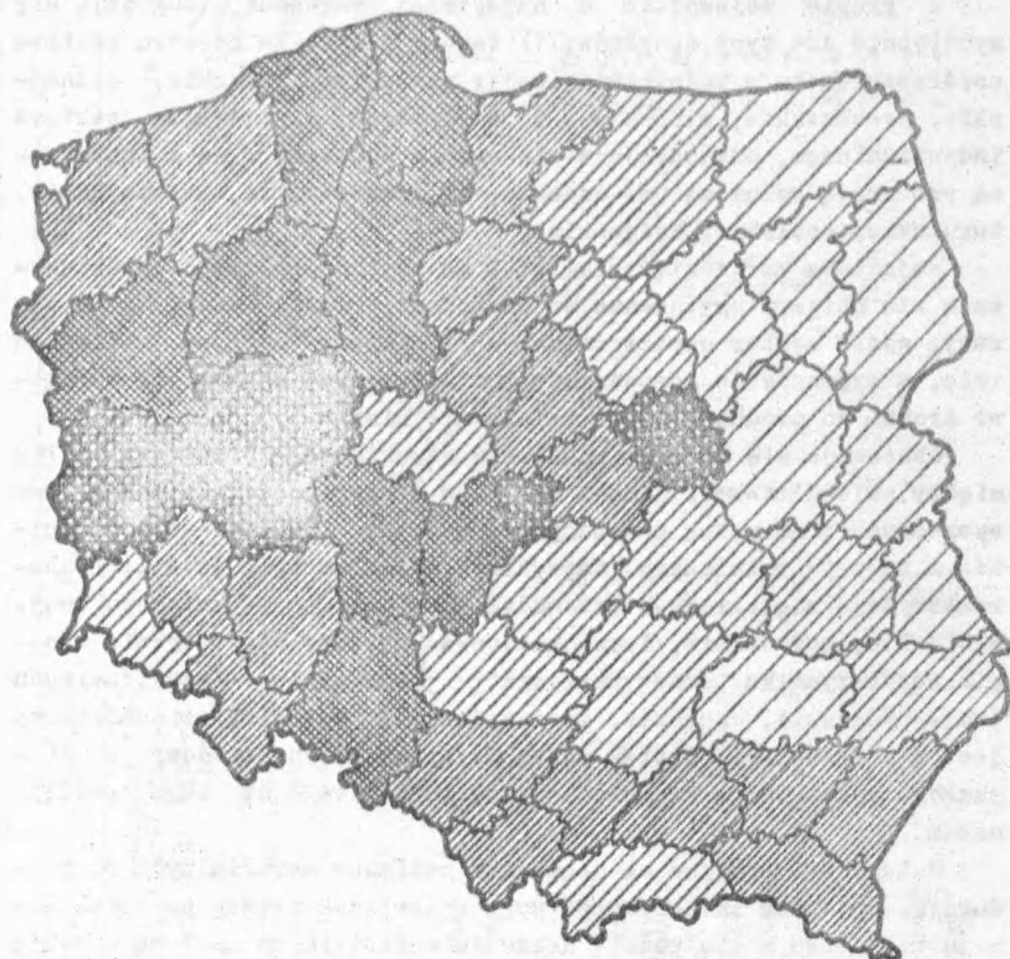
Rocznik Statystyczny Województw 1980, Warszawa 1981; przeliczenia

Rys. 1. Sprzedaż usług produkcyjnych dla rolnictwa w 1978 r. na 1 ha użytków rolnych (w zł)

Źródło: Dane GUS.

Rys. 2. Wartość usług produkcyjnych świadczonych odpłatnie dla gospodarstw indywidualnych w 1978 r. na 1 ha użytków rolnych (w zł)

Źródło: Jak do rys. 1.

W grupie województw o najwyższej wartości usług dają się wyodrębnić dwa typy obszarów: 1) tereny o wysokim odsetku sektora uspołecznionego w rolnictwie (woj.: gdańskie, elbląskie, poznańskie, wrocławskie, szupskie), 2) województwa o przewadze sektora indywidualnego, odznaczające się wysoką kulturą rolną i intensywną produkcją rolniczą (m. łódzkie, st. warszawskie, leszczyńskie, toruńskie, opolskie, bydgoskie).

Najniższą wartością usług na 1 ha użytków rolnych charakteryzują się obszary usytuowane we wschodniej części kraju. Są to tereny, gdzie sektor uspołeczniony w rolnictwie odgrywa minimalną rolę, a wyposażenie gospodarstw indywidualnych w trwałe i obrotowe środki do produkcji jest relatywnie niskie.

Obserwuje się również różnice w strukturze branżowej usług między województwami. Odnosi się to w szczególności do usług transportowych oraz usług związanych z naprawą i konserwacją ciągników i sprzętu rolniczego. Najwyższym udziałem tych ostatnich charakteryzują się tereny o przewadze sektora uspołecznionego (woj. elbląskie, gorzowskie, legnickie) oraz obszary o relatywnie wysokim współczynniku „umaszynowania” gospodarstw indywidualnych (woj. bydgoskie, opolskie, leszczyńskie). Najmniej zróżnicowany jest w przestrzeni odsetek usług rolniczych, co świadczy o stosunkowo powszechnym zapotrzebowaniu rolnictwa na tego rodzaju usługi.

Usługi produkcyjne są elementem nakładów materialnych na produkcję. Daje się zaobserwować wyraźny związek między poziomem rozwoju rolnictwa a wielkością nakładów materialnych na 1 ha użytków rolnych (por. tabl. 8 i 9). Ten ostatni wskaźnik jest bowiem najwyższy w woj.: poznańskim, leszczyńskim, opolskim, kaliskim i toruńskim, a najniższy w krośnieńskim, nowosądeckim, białostockim, jeleniogórskim, chełmskim i ostrołęckim. Podobny obraz ma miejsce w sektorze gospodarki indywidualnej.

Znaczne różnice występują w strukturze nakładów. Na terenach o niskim poziomie rolnictwa (np. woj.: białkopodlaskie, białostockie, kieleckie, ostrołęckie, nowosądeckie, radomskie) przeważają zdecydowanie nakłady pochodzące z własnego gospodarstwa (ponad 70% ogółu nakładów materialnych). Są jednak i takie rejony (województwa o wysokim odsetku sektora uspołecznionego w rolnictwie), gdzie udział nakładów materialnych pochodzących z zakupu przekracza 50%.

Usługi produkcyjne dla rolnictwa na tle poziomu oraz struktury kosztów materialnych produkcji rolniczej w 1976 r.

Województwo	Koszty materialne produkcji rolniczej (łącznie z amortyzacją)		Zużycie dóbr i usług pochodzących z zakupu (łącznie z amortyzacją)		Wartość usług produkcyjnych dla rolnictwa		
	ogółem (w mln zł)	na 1 ha użytków rolnych (w zł)	w % kosztów materialnych produkcji rolniczej	na 1 ha użytków rolnych (w zł)	na 1 ha użytków rolnych (w zł)	w % kosztów materialnych ogółem	w % kosztów zużycia dóbr i usług z zakupu (łącznie z amortyzacją)
1	2	3	4	5	6	7	8
P o l s k a	381 971	19 945	39,4	7 849	2 095	10,5	26,7
Warszawskie st.	4 185	19 891	45,2	8 992	3 175	16,0	35,3
Białkopodlaskie	6 936	18 457	28,8	5 314	1 314	5,8	20,1
Białostockie	10 124	16 175	29,7	4 798	1 150	7,1	24,0
Bielskie	3 881	20 405	33,9	6 914	2 673	13,1	38,6
Bydgoskie	12 563	20 646	45,7	9 428	2 385	11,6	25,3
Chełmskie	4 242	16 721	34,2	5 723	1 442	8,6	25,2
Ciechanowskie	9 611	19 727	37,7	7 432	2 411	12,2	32,4
Częstochowskie	7 402	20 081	32,8	6 576	1 819	9,1	27,7
Elbląskie	8 441	21 230	49,5	10 498	3 014	14,2	28,7
Gdańskie	8 225	20 945	50,5	10 568	3 401	16,2	32,2
Gońskie	7 804	20 667	55,9	11 544	2 607	12,6	22,6
Jeleniogórskie	3 364	16 267	47,0	7 645	2 551	15,7	33,4
Kaliskie	10 358	23 152	39,8	9 220	2 224	9,6	24,1

1	2	3	4	5	6	7	8
Katowickie	7 297	21 487	42,5	9 122	2 224	10,4	24,4
Kieleckie	10 975	18 210	27,3	4 964	1 310	7,2	26,4
Konińskie	7 618	19 736	33,1	6 536	1 912	9,7	29,2
Koszalińskie	8 288	19 729	51,6	10 171	2 433	12,3	23,9
Krakowskie m.	5 075	22 269	33,7	7 512	1 825	8,2	24,3
Krośnińskie	3 937	15 862	30,7	4 871	1 833	11,6	37,6
Legnickie	5 316	20 946	52,1	10 918	2 789	13,3	25,5
Leszczyńskie	7 381	24 902	45,5	11 326	2 695	10,8	23,8
Lubelskie	10 733	21 195	27,9	5 902	1 785	8,4	30,2
Łomżyńskie	8 224	18 083	26,5	4 793	875	4,8	18,2
Łódzkie m.	2 299	22 170	43,1	9 556	2 767	12,5	29,0
Nowosądeckie	447	16 044	23,7	3 798	1 084	6,8	28,5
Olsztyńskie	13 095	18 761	46,7	8 761	1 974	10,5	22,5
Opolskie	12 550	23 164	46,3	10 722	2 473	10,7	23,1
Ostrołęckie	6 855	17 018	28,0	4 767	1 444	8,5	30,3
Pilskie	8 657	20 976	51,4	10 773	1 941	9,3	18,0
Piotrkowskie	7 884	19 529	31,8	6 205	1 807	9,0	29,1
Płockie	8 524	21 283	38,7	8 232	2 090	9,8	25,4
Poznańskie	13 710	24 991	51,1	12 778	3 334	13,3	26,1

1	2	3	4	5	6	7	8
Przemyskie	5 170	19 961	36,8	7 351	2 730	13,7	37,1
Radomskie	9 232	18 028	27,0	4 862	1 417	7,9	29,1
Rzeszowskie	6 023	20 396	31,5	6 424	2 348	11,5	36,6
Siedleckie	12 036	19 964	26,5	5 289	1 242	6,2	23,4
Sieradzkie	7 530	21 871	33,5	7 105	2 017	9,2	28,4
Skierniewickie	6 439	20 513	33,8	6 926	1 895	9,2	27,4
Słupskie	6 617	18 703	51,5	9 635	2 515	15,5	26,1
Suwałskie	9 226	17 003	41,2	7 001	1 500	8,8	21,4
Szczecińskie	11 162	20 458	53,0	10 838	2 470	12,1	22,8
Tarnobrzeskie	7 243	18 857	25,0	4 723	1 608	8,5	34,0
Tarnowskie	5 985	20 104	26,3	5 280	1 781	8,9	33,7
Toruńskie	8 216	22 163	42,9	9 512	2 919	13,2	30,7
Wałbrzyskie	4 757	18 670	62,9	11 739	2 579	13,8	22,0
Wrocławskie	6 464	20 106	36,1	7 247	2 857	14,2	39,4
Wrocławskie	9 031	21 761	48,8	10 612	3 125	14,4	29,4
Zamojskie	9 352	18 981	28,5	5 407	1 754	9,2	32,4
Zielonogórskie	7 464	20 438	57,9	11 840	2 336	11,4	19,7

Ź r ó d ł o: Opracowano na podstawie niepublikowanych danych GUS.

Usługi produkcyjne dla gospodarstw indywidualnych na tle poziomu struktury kosztów materialnych produkcji rolniczej w 1976 r.

Województwo	Koszty materialne produkcji rolniczej (łącznie z amortyzacją)		Zużycie dóbr i usług pochodzących z zakupu (łącznie z amortyzacją)		Wartość usług produkcyjnych dla rolnictwa		
	ogółem (w mln zł)	na 1 ha (w zł)	w % kosztów materialnych produkcji rolniczej	na 1 ha użytków rolnych (w zł)	na 1 ha użytków rolnych (w zł)	w % kosztów materialnych ogółem	w % kosztów zużycie dóbr i usług z zakupu (łącznie z amortyzacją)
1	2	3	4	5	6	7	8
P o l s k a	283 762	19 067	30,5	5 820	1 126	5,9	19,4
Warszawskie st.	3 377	18 078	37,8	6 836	1 907	10,6	27,9
Białkopodlaskie	6 405	18 469	25,2	4 657	639	3,5	13,7
Białostockie	9 341	16 414	26,0	4 268	753	4,6	18,6
Bielskie	3 375	19 057	26,6	5 071	1 300	6,8	25,6
Bydgoskie	8 399	19 931	38,2	7 608	1 599	8,0	21,0
Chełmskie	3 510	16 675	26,2	4 361	855	5,1	19,6
Ciechanowskie	8 026	18 287	30,7	5 616	1 013	5,5	18,0
Częstochowskie	6 442	19 201	26,2	5 025	882	4,6	17,6
Elbląskie	3 786	19 668	35,8	7 039	1 425	7,3	20,3
Gdańskie	5 253	19 151	41,0	7 856	1 347	7,0	17,1
Gorzowskie	3 215	17 941	39,3	7 048	1 370	7,6	19,4
Jeleniogórskie	2 089	15 983	34,1	5 448	1 076	6,7	19,7

1	2	3	4	5	6	7	8
Kaliskie	8 432	22 336	34,2	7 640	1 470	6,6	19,2
Katowickie	5 449	19 282	31,8	6 129	1 368	7,1	22,3
Kieleckie	10 485	17 975	25,0	4 493	850	4,7	18,9
Konińskie	6 842	19 192	29,8	5 722	1 067	5,6	18,6
Koszalińskie	3 210	19 407	38,0	7 382	1 382	7,2	18,8
Krakowskie m.	4 590	21 162	28,6	6 053	970	4,6	16,0
Krośnińskie	3 297	16 694	25,3	4 218	1 291	7,7	30,6
Legnickie	2 824	19 721	41,2	8 128	1 298	6,6	16,0
Leszczyńskie	4 622	25 106	38,9	9 761	1 979	7,9	20,3
Lubelskie	10 198	20 749	25,2	5 227	961	4,6	18,4
Łomżyńskie	7 892	17 969	24,8	4 473	700	3,9	15,7
Łódzkie m.	1 859	19 630	35,0	6 874	1 520	7,7	22,1
Nowosądeckie	4 275	16 071	21,6	3 477	665	4,1	19,1
Olsztyńskie	6 456	17 193	33,2	5 710	697	4,1	12,2
Opolskie	7 631	21 947	35,3	7 734	1 420	6,5	18,4
Ostrołęckie	6 428	16 453	24,5	4 029	785	4,8	19,4
Piłskie	4 573	19 568	37,7	7 377	1 396	7,2	18,9
Piotrkowskie	7 182	18 732	26,9	5 037	1 158	6,2	23,0

1	2	3	4	5	6	7	8
Płockie	7 335	19 965	32,6	6 516	1 278	6,4	19,6
Poznańskie	7 337	23 760	42,4	10 078	2 195	9,3	21,8
Przemyskie	3 962	18 930	27,7	5 251	1 322	7,0	25,2
Radomskie	8 781	17 633	24,4	4 307	915	5,2	21,2
Rzeszowskie	5 584	19 511	27,4	5 339	1 486	7,6	27,8
Siedleckie	11 544	19 599	24,2	4 750	820	4,2	17,2
Sieradzkie	6 799	20 056	28,6	5 732	1 338	6,7	23,3
Skierniewickie	5 756	19 626	28,3	5 526	1 338	6,7	23,3
Słupskie	2 699	18 212	38,2	6 964	1 372	7,5	19,7
Suwalskie	5 809	16 249	30,3	4 923	653	4,0	13,3
Szczecińskie	4 156	21 054	42,6	8 961	1 183	5,6	13,2
Tarnobrzeskie	6 900	18 578	22,9	4 257	768	4,1	18,0
Tarnowskie	5 706	19 588	23,6	4 624	999	5,1	21,6
Toruńskie	6 450	21 623	36,8	7 955	1 483	6,9	18,7
Wąbrzyskie	2 863	18 294	37,9	6 933	1 318	7,2	19,0
Włocławskie	5 873	19 622	33,0	6 482	1 332	6,8	20,5
Zamojskie	8 203	18 567	24,1	4 468	888	4,8	19,9
Wrocławskie	5 102	20 953	37,9	7 947	1 374	6,6	17,3
Zielonogórskie	3 400	17 690	41,6	7 352	1 415	8,0	19,3

Ź r ó d ł o: Opracowano na podstawie niepublikowanych danych GUS.

Stwierdzono duże podobieństwo w terytorialnym rozkładzie sprzedaży usług i środków produkcji. Obecna alokacja usług pogłębia więc przestrzenne dysproporcje w poziomie nakładów pracy uprzedmiotowanej w rolnictwie, np. różnica w wartości zużytych środków produkcji na 1 ha użytków rolnych między woj. poznańskim i nowosądeckim wynosiła w 1976 r. 6730 zł, łącznie natomiast z zakupionymi usługami wzrosła ona do 8980 zł. Te same relacje w odniesieniu do gospodarstw indywidualnych kształtują się odpowiednio: 5075 zł i 6601 zł. Nie stwierdzono związku między zakupami sprzętu rolniczego przez rolnictwo, a zakupami usług mechanizacyjnych. Można więc wnioskować, że usługi mechanizacyjne nie są substytutem w stosunku do nabywanych maszyn. Dostrzeżono natomiast w pełni uzasadniony związek komplementarny między zakupem nawozów sztucznych i środków ochrony roślin, a wartością nabywanych usług chemicznych (współczynnik korelacji w układzie województw $r_{xy} = 0,82$). Popyt na usługi chemiczne rośnie szybciej niż dynamika zużycia środków chemicznych w rolnictwie.

Istnieje duża zgodność w przestrzeni między wartością świadczonych usług dla rolnictwa, a alokacją majątku trwałego jednostek kółek rolniczych. Potwierdza to tezę o roli podaży na rynku usług produkcyjnych.

Mają miejsce znaczne dysproporcje w zainwestowaniu rolnictwa w majątek trwały kółek rolniczych. Wartość tego majątku na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych i SKR w 1979 r. była najwyższa w woj. zielonogórskim i wynosiła 13 405 zł, najniższa natomiast w woj. ostrołęckim - 3017 zł (a więc 4,5-krotnie mniej). Zróżnicowanie to ulega pogłębieniu przy uwzględnieniu większej dezagregacji przestrzennej (por. tabl. 10). Biorąc na przykład pod uwagę jedynie gminy woj. opolskiego, sieradzkiego, konińskiego i piotrkowskiego, okazuje się, że wartość majątku trwałego kółek rolniczych na 1 ha użytków rolnych w gospodarce indywidualnej i SKR w gminie Kietrz (woj. opolskie) była w 1975 r. prawie 16-krotnie wyższa niż w gminie Inowódz (woj. piotrkowskie). Na każdy hektar użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych gminy Kietrz przypadało o ponad 9 tys. zł więcej majątku trwałego niż w gminie Inowódz.

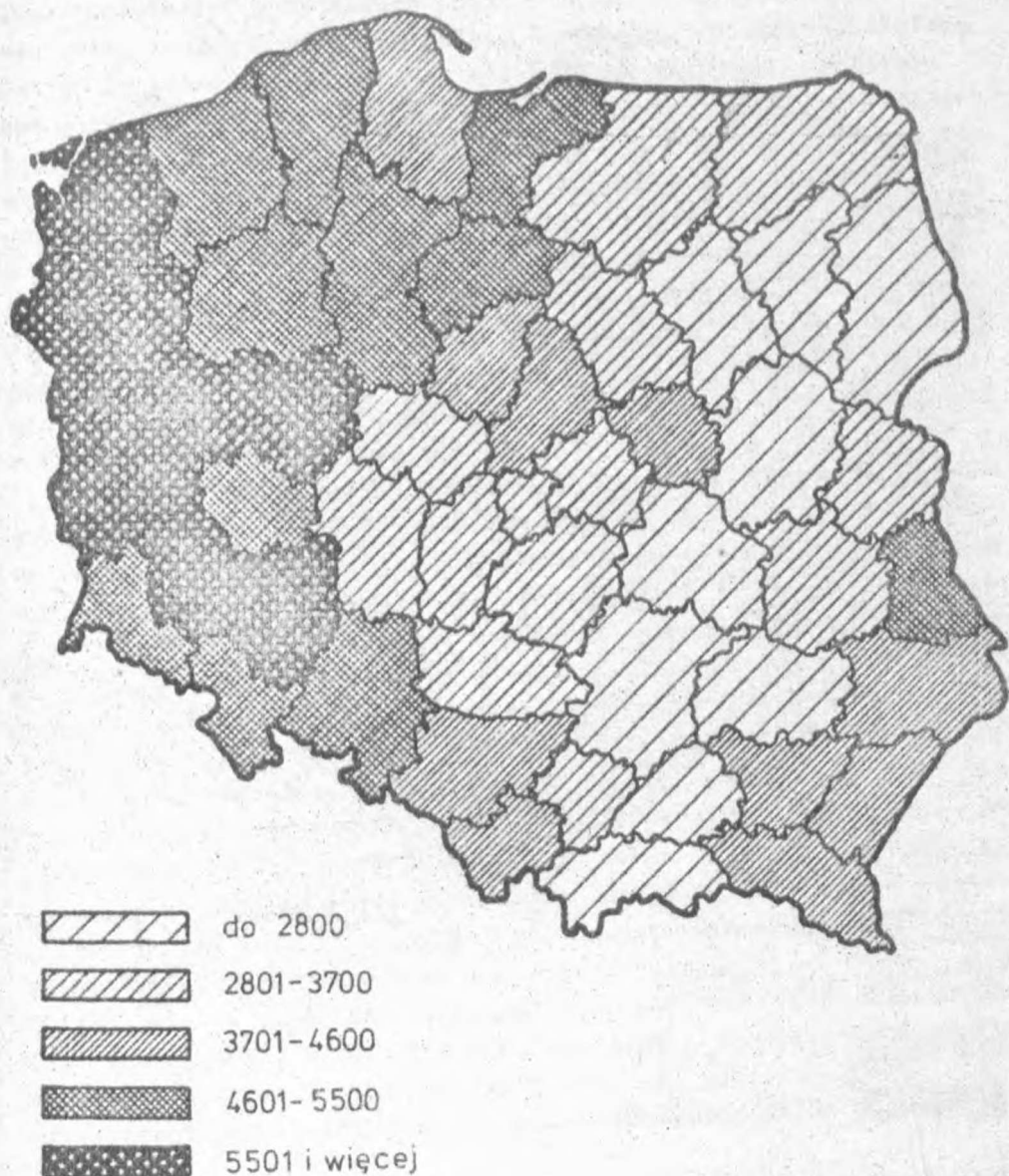
Stwierdzić można duże podobieństwo w przestrzennym rozkładzie sprzętu rolniczego kółek rolniczych oraz gospodarstw indywidualnych (por. kartogramy 3 i 4). Tereny o wyższym współczynniku

Przestrzenne zróżnicowanie zainwestowania rolnictwa indywidualnego
w majątek trwały kółek rolniczych w 1975 r.

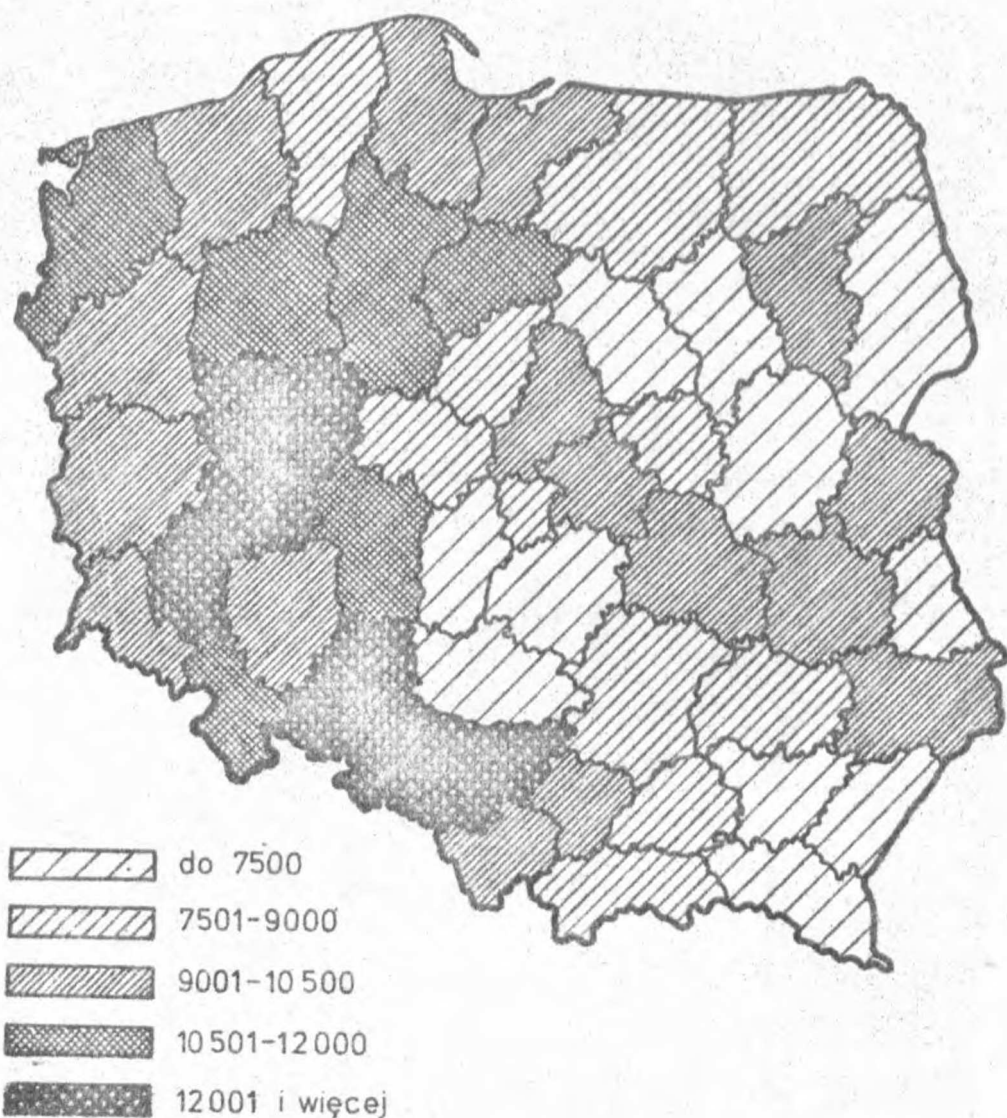
Wyszacowanie	Polska	Województwo			
		opolskie	sieradskie	koniańskie	piotrkowskie
Wartość majątku trwałego kółek rolniczych na 100 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych (x); (w tys. zł)	338	558	347	324	269
Odstępek gmin (województw) o wskaźniku wartości majątku trwałego kółek rolniczych na 100 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych (w tys. zł)					
pon. 270	28,6	-	23,3	39,1	56,6
270-410	36,7	17,2	44,2	34,8	32,1
410-550	26,5	29,3	18,6	15,2	11,3
550-690	8,2	34,5	9,3	8,7	-
pow.690	-	19,0	4,6	2,2	-
Gminy (województwa) o wartości wskaźnika					
najwyższej (X_{max})	633 (woj. zielonogórskie)	969 (gm. Kietrz)	968 (gm. Poddębice)	750 (gm. Orchnowo)	435 (gm. Lgota)
najniższej (X_{min})	149 (woj. nowosądeckie)	271 (gm. Chrzęstowice)	173 (gm. Kieżczygłowy)	112 (gm. Pyszdry)	62 (gm. Inowłódz)
Różnica wartości ekstremalnych wskaźnika ($X_{max} - X_{min}$)	484	698	795	638	373
Stosunek wartości ekstremalnych wskaźnika (X_{max}/X_{min})	4,25	3,58	5,60	6,70	7,02
Współczynnik zmienności wskaźnika (V_x) w przekroju gmin (dla kraju w układzie województw)	36,1	30,9	38,9	44,8	39,9

Ź r ó d ł o: Obliczono na podstawie danych Centralnego Związku Kółek Rolniczych w Warszawie oraz Wojewódzkiego Związku Kółek Rolniczych w Opolu, Sieradzu, Koninie i Piotrkowie.

Rys. 3. Wartość brutto ciągników oraz maszyn i urządzeń rolniczych w 1979 r. w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych i SKR (w zł)

Źródło: Jak do rys. 1.

Rys. 4. Wartość brutto ciągników oraz ważniejszych maszyn rolniczych w gospodarstwach indywidualnych w 1979 r. w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (w zł)

Źródło: Jak do rys. 1.

„umaszynowienia” gospodarstw indywidualnych (woj.: opolskie, poznańskie, leszczyńskie, legnickie, bydgoskie, szczecińskie) odznaczają się równocześnie wyższym wskaźnikiem wartości traktorów i sprzętu rolniczego kółek rolniczych na jednostkę użytków rolnych (współczynnik korelacji w układzie województw $r_{xy} = 0,6$). Dotychczasowa polityka alokacji w kółkach rolniczych sprzyjała więc pogłębianiu się terytorialnych dysproporcji w wyposażeniu rolnictwa w maszyny, np. w woj. opolskim wartość brutto ciągników oraz ważniejszych maszyn na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych wynosiła w 1979 r. 17,9 tys. zł i była wyższa od analogicznego wskaźnika w woj. ostrołęckim o 12,1 tys. zł. Ujmując łącznie wartość sprzętu gospodarstw indywidualnych i kółek rolniczych, różnica ta wzrosła do 15,3 tys. zł.

Brak jest dostatecznych kryteriów oceny dostosowania w przestrzeni podaży usług do zapotrzebowania ze strony rolnictwa. Rozmieszczenie jednak usług wytwórczych jednostek kółek rolniczych było wynikiem nie tyle potrzeb poszczególnych rejonów, ile obowiązujących zasad tworzenia i podziału Funduszu Rozwoju Rolnictwa.

Zapotrzebowanie rolnictwa na usługi jest zróżnicowane pod względem ilościowym i asortymentowym. Wymaga to zaopatrzenia zakładów usługowych we właściwy sprzęt oraz dostosowania organizacji i form świadczenia usług do potrzeb obsługiwanego segmentu rynku. Szczegółowe jednak badania przeprowadzone w woj. bielskim, piotrkowskim i sieradzkim wskazują na brak dbałości instytucji usługowych o dostosowanie asortymentu usług do popytu na te usługi. Struktura rodzajowa sprzętu rolniczego oraz organizacja świadczenia usług była podobna we wszystkich prawie SKR. Brak więc związku między profilem działalności spółdzielni (mierzonego strukturą przychodów), a odrębnościami społeczno-ekonomicznymi obsługiwanego obszaru. Dlatego między innymi tak znaczny odsetek rolników ocenia krytycznie dotychczasowy rozwój usług.

6. Czynniki determinujące zakres powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem usług produkcyjnych dla rolnictwa - próba segmentacji rynku

Znaczne dysproporcje w przestrzeni między potrzebami rolnictwa na usługi, a ich podażą wymagają rewizji dotychczasowej po-

lityki produkcyjnego zaopatrzenia wsi. Konieczna staje się jednak znajomość czynników kształtujących popyt. W sytuacji braku równowagi rynku uchwycenie tych czynników możliwe jest jedynie w drodze bezpośrednich badań empirycznych. W tym celu przeprowadzono badania ankietowe wśród 1114 gospodarstw rolnych (metody badań przedstawiono w punkcie 1).

Ze względu na ograniczoną objętość artykułu ograniczymy się jedynie do wskazania na niektóre wyniki studiów ankietowych.

Potwierdziło się wyrażone już wcześniej przekonanie o pogłębianiu się terytorialnych dysproporcji w poziomie nabywanych usług przy uwzględnianiu coraz większej dezagregacji przestrzennej (prawie 5-krotna różnica w wartości zakupionych usług na 1 ha użytków rolnych między gospodarstwami wsi: Galewice i Proszenie). Wyższy poziom tego wskaźnika stwierdzono we wsiach będących siedzibą SKR (Galewice, Buczek). W miarę wzrostu odległości od siedziby SKR zakres korzystania z usług przez gospodarstwa rolne maleje.

Istnieje wyraźny związek między wielkością gospodarstwa, a korzystaniem z usług. Wartość usług na 1 gospodarstwo zwiększa się wraz ze wzrostem jego obszaru. Przyrost ten jest jednak wolniejszy niż przyrost powierzchni gospodarstwa. Krzywa obrazująca wartość usług na 1 ha użytków rolnych przybiera następujący kształt: duża wartość usług na jednostkę użytków rolnych przypada na małe gospodarstwa (do 3 ha), mała na gospodarstwa średnie (5-10 ha) i następnie wzrasta w gospodarstwach największych (powyżej 15 ha). Wskazuje to, że poza obszarem, inne czynniki decydują o jego chłonności na usługi. Typowe gospodarstwa rodzinne o średnim obszarze wykazują najniższą chłonność na usługi.

Biorąc pod uwagę poszczególne rodzaje usług, okazuje się, że wraz ze wzrostem gospodarstwa maleje wartość usług w zakresie prac polowych i omłotów oraz usług transportowych na 1 ha użytków rolnych, wzrasta natomiast wartość usług przemysłowych oraz w pewnym stopniu usług chemizacyjnych.

Do czynników różnicujących nabywanie usług zaliczyć można ponadto: typ gospodarstwa (typowe rolnicze, chłopo-robotnicze, zarobkowe), zasoby siły roboczej w gospodarstwie, wiek gospodarującego, zainwestowanie gospodarstwa w sprzęt rolniczy oraz stopień specjalizacji produkcji w gospodarstwie.

Zapotrzebowanie gospodarstw wiejskich na usługi produkcyjne nie było zaspokojone. Nierzadko spotykano przypadki odmowy reali-

zacji zamówienia ze strony usługodawcy. Najczęściej zjawisko to występuje w okresach szczytu prac w rolnictwie. Nieterminowość usług, zła ich jakość, a także zbyt wysokie ceny - to główne przyczyny niekorzystania względnie ograniczenia korzystania z usług. Co trzeci respondent uważał, że powołanie spółdzielni kółek rolniczych nie wpłynęło na usprawnienie działalności usługowej w rolnictwie (37% ankietowanych widziało natomiast istotne korzyści dokonanych zmian).

Popyt na usługi zdaje się wykazywać tendencję wzrostową. Prawie 1/3 respondentów widziało w najbliższym czasie (1-2 lata) potrzebę zwiększenia zakresu korzystania z usług (odnosiło się to przede wszystkim do zbioru płodów rolnych i omłotów oraz usług agrochemicznych). Było to zgodne z wypowiedziami rolników, dotyczącymi form mechanizacji ich gospodarstw. Prawie 40% respondentów widziało mechanizację swego gospodarstwa przede wszystkim w drodze korzystania z usług, prawie 50% - poprzez łączenie mechanizacji indywidualnej i usługowej, a jedynie nieco ponad 10% - wyłącznie poprzez mechanizację indywidualną. Oczywiście odsetki te były zróżnicowane w zależności od rejonu badań (w gospodarstwach woj. opolskiego procent gospodarstw preferujących indywidualną mechanizację był znacznie wyższy i wynosił ponad 20%) oraz wielkości gospodarstwa (im mniejsze gospodarstwo, tym większe uzależnienie się od usług).

Znajomość czynników determinujących zakres powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem usług produkcyjnych wykorzystać można w działaniach zwanych segmentacją rynku. Polega ona na podziale rynku na homogeniczne zbiory odbiorców (rolników). Wyselekcjonowani odbiorcy wyróżniają się bądź to pewnymi cechami, bądź też otoczeniem, w którym prowadzą działalność produkcyjną (wpływa to na odrębność ich potrzeb oraz popytu). Dzięki temu stanowią oni mogądogodny cel strategii dla przedsiębiorstw obsługujących rolnictwo. Techniki segmentacji pozwalają na ujęcie zdezagregowanych różnic w zachowaniu się odbiorcy. W rezultacie uwzględnia się specyficzną sytuację rolnika odnoszącą się do jego związków z danym produktem, a nie sytuacją przeciętną, określoną na przykład poprzez ogólne cechy demograficzne.

Wyodrębnienie wspomnianych segmentów rynku przy zastosowaniu odpowiednich technik opiera się na uwzględnieniu różnych kombinacji kryteriów tej segmentacji. W tabelicy 11 podane zostały owe

Kryteria segmentacji rynku usług i środków do produkcji rolnej

Etapy segmentacji wg kryteriów	Kryteria segmentacji	
	ogólne	specyficzne (odno- szące się do szcze- gółkowej sytuacji)
1	2	3
I Kryteria geogra- ficzne	Obszar Warunki przyrodnicze Poziom kultury rolnej materialnej i cywili- zacyjnej Struktura agrarna Wyposażenie rolnictwa w czynniki produkcji Struktura oraz inten- sywność produkcji rol- nej	Oddziaływanie kry- teriów ogólnych w zależności od sy- tuacji rynkowej oraz rodzaju dobra lub usługi
II Kryteria organiza- cyjne obiektywne subiektywne	Struktura rzeczowa i przestrzenna rynku Organizacja kanałów dystrybucji Poziom technologii obrotu i jego wyposa- żenie w czynniki pro- dukcji Cele zaopatrzenia Czynniki determinujące decyzje zakupu	Produkt i jego za- stosowanie Sytuacja rynkowa - zakres równowagi Cechy charaktery- styczne punktu do- konywania zakupów i odnoszenia się do niego rolników Czynniki determinu- jące decyzje zakupu
III Kryteria indywi- dualnych cech go- spodarstw (ziemi uprawianej i rol- ników) obiektywne	Jakość i rodzaj gleb Wielkość gospodarstwa Zainwestowanie Wykształcenie Zasoby siły roboczej Zatrudnienie poza rol- nictwem i dochody ze źródeł pozarolniczych Kierunki produkcji i zakres specjalizacji gospodarstwa	Oddziaływanie kry- teriów ogólnych w zależności od sy- tuacji rynkowej oraz rodzaju dobra lub usługi

Tablica 11 (cd.)

1	2	3
subiektywne	Wiek rolnika prowadzącego gospodarstwo i jego sytuacja rodzinna Osobowość rolnika Styl życia Skłonność do konsumpcji oraz inwestycji Podatność na działanie efektu pokazowego	Reakcje rolnika na środki strategii stosowane w polityce rolnej i rynkowej

Źródło: Wg R.E. Frank, W.F. Massey, Y. Wind, Market segmentation. Prentice-Hall, International Inc. Englewood Cliffs 1972, s. 95.

kryteria w zastosowaniu do rynku usług i środków do produkcji rolnej. Przy ich doborze oraz klasyfikacji opieraliśmy się na wynikach wspomnianych badań empirycznych (ankiety).

Segmentację omawianego rynku należy przeprowadzić w trzech etapach. W pierwszym - chodzi o wyodrębnienie obszarów (regionów) o względnie jednolitych cechach z punktu widzenia zapotrzebowania na omawiane produkty. Ustalamy makrosegmenty na podstawie ogólnych i obiektywnych kryteriów tej segmentacji. Nie interesują nas tutaj indywidualni rolnicy, a jedynie wskaźniki przeciętne charakteryzujące dany obszar. Oczywiście wszystkie wymienione w tabl. 11 kryteria uwzględniamy łącznie. W związku z tym na przykład wielkość obszaru poszczególnych segmentów będzie bardzo zróżnicowana. Wpływa na nią wiele pozostałych zmiennych, jak np. poziom kultury rolnej oraz wyposażenie rolnictwa w czynniki produkcji decydujące o intensywności i strukturze potrzeb. Wszystkie kryteria uwzględniane w pierwszym etapie segmentacji mają - z punktu widzenia zachowania się odbiorcy na rynku - charakter obiektywny. Znaczenie ich jednak będzie różne w zależności od sytuacji rynkowej (np. zakres niezaspokojenia popytu na poszczególne dobra i usługi). Stąd też należy zadać sobie pytanie, w jakim stopniu makrosegment rynku wyodrębniony na podstawie obiektywnych kryteriów geograficznych jest adekwatny dla danego produktu i danej sytuacji rynkowej.

W drugim etapie segmentacji uwzględnia się kryteria organizacyjne. Jak bowiem wykazały badania, takie zmienne jak: struktura rzeczowa i przestrzenna rynku, organizacja kanałów dystrybucji czy wyposażenie obrotu w czynniki produkcji w istotny sposób różnicują zaopatrzenie rolnictwa w środki do produkcji i usługi. Zadaniem strategii na omawianym rynku jest więc nie tylko oddziaływanie na popyt, lecz także na podaż (bezpośredni dostawcy, producenci). Etap segmentacji rynku oparty na kryteriach organizacyjnych jest ściśle powiązany z poprzednim etapem. Wprowadzamy jedynie pewne korekty do wyodrębnionych makrosegmentów rynku (w związku np. z istniejącym potencjałem sieci handlu i usług). Na tym etapie segmentacji poza obiektywnymi jej kryteriami należy także uwzględnić kryteria subiektywne, zależnie od postępowania rolnika lub grupy rolników. W tabelicy 11 wskazujemy na 2 takie kryteria: cele zaopatrzenia oraz czynniki determinujące decyzje zakupu, np. zakupywane środki do produkcji czy usługi mogą mieć różne przeznaczenie. Decyzje o zakupie określonych produktów zdeterminowane są wieloma czynnikami. Badania nasze wykazały siłę oddziaływania niektórych czynników na podejmowanie tych decyzji (np. jakość usługi, jej terminowość, cena, odległość jednostki usługowej od gospodarstwa rolnego i wiele innych).

Podobnie jak w poprzednim etapie, konieczne jest uwzględnienie kryteriów specyficznych odnoszących się do określonej sytuacji. Należy przede wszystkim odpowiedzieć na następujące pytanie: w jakim zakresie oddziaływać będą wymienione zmienne ogólne przy wzięciu pod uwagę indywidualnego produktu (z uwzględnieniem jego zastosowania). Trzeba odnieść te kryteria do sytuacji rynkowej, jaka ma miejsce w danym miejscu i czasie. Uzasadnione jest wzięcie pod uwagę cech charakterystycznych ośrodka zakupu (np. danego punktu usługowego) oraz odnoszenie się rolników do usług tego ośrodka. Jak wykazały badania empiryczne, sytuacja monopolistyczna, w jakiej znajduje się większość jednostek świadczących usługi względem rolników, powoduje u tych ostatnich odczucie dużego ryzyka wyłącznego uzależnienia się od tych jednostek. Jest to jedna z głównych przyczyn niskiej substytucji między usługami mechanicznymi, a żywą siłą pociągową oraz utrzymywania przez rolników pewnych maszyn i urządzeń w obawie przed nieuzyskaniem we właściwym terminie usług kółek rolniczych. Wziąć trzeba także pod uwagę subiektywne kryteria segmentacji rynku odnoszące się do szczególnej

sytuacji oraz do indywidualnego produktu. Inne czynniki determinować będą decyzje zakupu nawozów mineralnych, a inne materiałów budowlanych. Odmienne rolnik będzie postępował przy zakupie tych produktów w sytuacji zrównoważonego rynku, a inaczej przy braku tej równowagi. Po wyodrębnieniu makrosegmentów rynku na podstawie kryteriów geograficznych i organizacyjnych (dwa pierwsze etapy segmentacji) należy przejść do trzeciego etapu segmentacji, opartego na indywidualnych cechach rolników lub ich gospodarstw (por. tabl. 11). Tylko wtedy można będzie zastosować strategię, w wyniku której nastąpi stymulacja popytu i zaspokojenie potrzeb zgodnie nie tylko z preferencjami indywidualnych rolników oraz mikroekonomicznym punktem widzenia, ale umożliwiające także realizację celów zdefiniowanych w skali makroekonomicznej.

Szczególnie na rynku usług i środków do produkcji rolnej (w systemie niezrównoważonego rynku) istotna jest taka dystrybucja, która przyczyni się do maksymalnego wykorzystania zasobów ekonomicznych w całym kompleksie gospodarki żywnościowej. Wskazaliśmy na osiem kryteriów ogólnych obiektywnych. Podkreślamy zachodzące między nimi związki korelacyjne, co wymaga łącznego ich ujmowania. Wpływu tych zmiennych nie trzeba bliżej wyjaśniać. Ograniczamy się więc jedynie do zwrócenia uwagi na niektóre zmienne. W świetle doświadczeń wynikających z badań ankietowych istotne znaczenie dla rozmiarów, struktury asortymentowej i kierunków zakupów dóbr i usług produkcyjnych miał stopień powiązań właściciela gospodarstwa rolnego lub członków jego rodziny z pracą poza rolnictwem (dopływ dochodów ze źródeł pozarolniczych). Podobnie duże znaczenie, szczególnie dla kierunków inwestowania, miał wiek osoby prowadzącej gospodarstwo i stadium cyklu życia rodziny. Wpływ tej zmiennej uwydatniał się głównie w tych rejonach, gdzie następował szybszy niż w pozostałych proces starzenia się ludności rolniczej.

Wymienione w tabl. 11 obiektywne kryteria trzeciego etapu segmentacji rynku, oparte na indywidualnych cechach rolników lub ich gospodarstw, wywierają różny wpływ w zależności od sytuacji rynkowej oraz rodzaju dobra i usług. Stąd też zawsze konieczne jest uwzględnienie konkretnych warunków miejsca i czasu.

W omawianym ostatnim etapie segmentacji duże znaczenie posiadają subiektywne jej kryteria zarówno ogólne, jak i odnoszące do określonej sytuacji rynkowej. Przeprowadzone wywiady wykazały duże zróżnicowanie między gospodarstwami, odnoszące się do stylu ży-

cia, a także skłonności do konsumpcji oraz inwestycji. Istotne odmienności uzewnętrzniają się również między poszczególnymi rejonami. Warto podkreślić jest duży wpływ zmiennej, którą nazwaliśmy „podatnością na działania efektu pokazowego”. Wydaje się, że w strategii sprzedaży usług i środków do produkcji rolnej prawie zupełnie nie uwzględnia się tego czynnika. Jest to tym dziwniejsze, że historia postępu innowacyjnego w rolnictwie krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo wskazuje na szczególną podatność rolników na działanie efektu pokazowego, głównie przy wprowadzaniu innowacji technicznych i technologicznych.

Wreszcie wspomnieć trzeba o subiektywnych specyficznych kryteriach segmentacji. W tym wypadku mamy na myśli reakcję rolnika na środki strategii stosowane w polityce rolnej i rynkowej (system rozdzielnictwa, ceny, formy sprzedaży oraz świadczenia usług itp.). Studia nasze wykazały, iż w wielu wypadkach odnoszenie się rolników do wprowadzanych w sferze rynku rozwiązań jest zupełnie różne niż zakładali to projektodawcy tych rozwiązań. Niestety bardzo często nie bierze się pod uwagę skomplikowanego procesu motywacji leżącego u podstaw określonej reakcji rolnika, uzewnętrzniającej się na rynku.

7. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza pozwoliła już na sformułowanie szeregu wniosków szczegółowych. W tym miejscu ograniczymy się więc do spostrzeżeń o dużym stopniu uogólnienia.

Rozważania potwierdziły przyjętą hipotezę o niedorozwoju kompleksu gospodarki żywnościowej w naszym kraju. Jego newralgicznymi ogniwami są: przemysł wytwarzający środki produkcji dla rolnictwa oraz szeroko pojęta sfera obsługi potrzeb produkcyjnych gospodarstw rolnych. Członcy te wywierają decydujący wpływ na przeobrażenia w technikach produkcji rolnej, a tym samym w warunkach pracy w rolnictwie. Stanowiąc „wąskie gardła” kompleksu, hamują one - tak jak to się dzieje w każdym systemie - jego rozwój. Przełamanie istniejącego głębokiego kryzysu w rolnictwie jest niemożliwe bez udziału tychże dziedzin gospodarki narodowej. Oznacza to w praktyce zwiększenie dopływu do rolnictwa strumienia najbardziej niezbędnych środków do produkcji i usług.

Poprawa zaopatrzenia gospodarstw w usługi produkcyjne nie musi obecnie wiązać się z dodatkowymi inwestycjami. Potencjał wytwórczy jednostek obsługi rolnictwa jest bowiem znaczny. Jest on jednak tylko w części nastawiony na obsługę procesów produkcyjnych w rolnictwie. Zastrzeżenia budzi także efektywność wykorzystania mocy produkcyjnych przedsiębiorstw obsługi. Jest to m.in. konsekwencją nie zawsze właściwej alokacji majątku trwałego w jednostkach usługowych. Okazuje się bowiem, że dotychczasowa polityka rozmieszczania sprzętu rolniczego w jednostkach kółek rolniczych sprzyjała pogłębianiu terytorialnych dysproporcji w wyposażeniu rolnictwa w maszyny.

Punktem wyjścia do wszelkich działań w sferze obsługi produkcyjnej rolnictwa musi być znajomość rzeczywistego zapotrzebowania na usługi. Tylko wtedy zapewnić można właściwe kryteria przestrzennej alokacji podaży usług oraz dostosowanie organizacji i form ich świadczenia do odrębności społeczno-gospodarczych poszczególnych rejonów. Umożliwi to również stosowanie przez przedsiębiorstwa usługowe strategii poprzez segmentację rynku. Przeprowadzone badania wykazały istnienie wielu zmiennych (ilościowych i jakościowych, ekonomicznych i pozaeconomicznych) różnicujących zakres powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem usług. Zmienne te winny stanowić kryteria segmentacji rynku.

Trzeba zdawać sobie sprawę z faktu, że obsługa rolnictwa będzie stawała się przedsięwzięciem coraz trudniejszym. Stwierdzenie to opieramy na przewidywanym procesie dalszego różnicowania się przestrzeni wiejskiej, co stwarzać będzie okoliczności sprzyjające nie niwelowaniu, a powiększaniu różnic w zapotrzebowaniu poszczególnych obszarów oraz gospodarstw rolnych na produkcyjną obsługę. W efekcie pogłębiać się będzie segmentacja rynku usług i środków do produkcji dla rolnictwa.

Dotychczasowe doświadczenia wykazują, że sfera produkcyjnej obsługi rolnictwa jest znacznie mniej podatna na procesy koncentracji przestrzennej niż to ma miejsce w przypadku obsługi konsumpcyjnej. Ścisłe powiązanie usług dla rolnictwa z procesem wytwórczości rolniczej, mała możliwość ich świadczenia poza obrębem gospodarstwa rolnego, konieczność bliskiej współpracy jednostek usługowych ze służbą rolną to tylko niektóre przesłanki przemawiające za modelem względnie gęstej sieci placówek usługowych. Wspomniane już zróżnicowanie kierunków rolnictwa oraz wielkości i

struktury potrzeb na usługi uzasadniają dużą elastyczność w rozwiązaniach organizacyjnych jego obsługi.

Bogdan Gregor

EVALUATION OF EXO- AND ENDOGENOUS ENVIRONMENT
OF INDUSTRIAL SERVICES 'SPHERE FOR AGRICULTURE

There generally prevails a conviction, which is supported by results of empirical studies, about a smaller influence - than might be expected - of the sphere of industrial services for agriculture on its overall development. The main cause of this situation seems to be undercapitalization of service centres. On the other hand, some other circumstances - equally important in our opinion - seem to pass unnoticed. They include not always spatially effective location of productive capacities at the disposal of agricultural service centres, lack of adaptation of servicing organization and its forms to differentiated conditions of the Polish agriculture and ineffectiveness of economic instruments employed in steering service operations for agriculture. Any improvement in functioning of the agricultural services network calls, first of all, for familiarity with a growing number of variables in the environment affecting the conditions in which institutions providing agricultural services operate. Only then will it be possible to increase adaptability degree of service units to changes taking place in agriculture.

The article presents an attempt at analysis of endo- and exogenous factors determining conditions in which the sphere of agricultural services operates. Against this background, the author evaluated the state of industrial services for agriculture mainly from the point of view of adjusting them to the spatially differentiated socio-economic structure of villages.

The analysis was based on extensive information coming both from primary and secondary data sources. Especially valuable proved to be results of questionnaire survey carried out among 1,114 agricultural farms located in 11 villages in three administrative provinces of Częstochowa, Opole, and Sieradz in summer 1976.

The performed analysis allowed to formulate many generalizations both of cognitive and pragmatic character. The sphere of production services for agriculture - in its present form - represents along with industries manufacturing goods for agricultural production the main obstacle to development of Poland's food economy. The capacities possessed by services centres are already quite big today but they are only partly oriented at provision of services for agriculture. The previous policy of their spatial location gives rise to many doubts as it led to deepening of territorial disproportions in equipment of agriculture with capital goods. In the market for agricultural services there prevails an oligopsonistic situation which assumes a form of virtual monopoly in the case of the macrosegment of private farms (as buyers of services). The danger of this situation for the private farmer is further intensified by accelerated process of spatial concentration of services.

The performed studies revealed existence of many variables (quantitative and qualitative, economic and non-economic) differentiating demand of private farms for agricultural services. These variables should constitute criteria in market segmentation, which would allow service enterprises to adopt a strategy of their operation based on market segmentation.